

การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์

สภาพพระสงฆ์ก่อน "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา"

สภาพพระสงฆ์ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ อาจเห็นได้จาก กฎพระสงฆ์ซึ่งได้ประกาศเป็นกฎหมาย เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเริ่มครองราชย์ พระราชกำหนดเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความประพฤติของพระสงฆ์ซึ่งไม่เป็นไปตามพระวินัย

การที่พระสงฆ์ขาดระเบียบวินัย เป็นผลเนื่องมาจากกรราว เสียดกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าประการหนึ่ง ก็จึงเห็นได้จากบทบาทของ เจ้าพระฝางและพระสงฆ์ที่เป็นพรรคพวก เจ้าพระฝางเป็นสังฆราชาเมืองสวรรคบุรี¹ เป็นผู้ที่รำลึกกันว่า มีคาถาอาคม อยู่ยงคงกะพัน ทำให้ผู้มีมารวมเป็นสมัครพรรคพวกมากจนสามารถตั้งตัว เป็นใหญ่ได้ ทั้งเจ้าพระฝางและแม่ทัพนายกองที่เป็นพระสงฆ์ไถ่พากันใช้อาวุธ เสพสุรา เขาปล้น² อาจจะมีเคราะห์ไต่คว้า การกระทำของเจ้าพระฝาง เป็นการตั้งใจบูชามนต์ เช่น เกี่ยวกับการตั้งกลุ่มของพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ในทางวินัยสงฆ์แล้ว เจ้าพระฝางและพระสงฆ์ที่ร่วมมือยอมขาดจากการเป็นพระภิกษุ อาจพิจารณาได้ว่า การที่เจ้าพระฝางไม่สึกออกมาเป็นฆราวาสก่อน แล้วจึงทำการกู้อิสรชนนั้น เป็นเพราะสถานภาพของพระกับฆราวาสต่างกันในการยอมรับนับถือ การที่ยังคงดำรงสภาพเป็นพระสงฆ์อยู่จะช่วยให้ผู้คนเคารพ เกรงกลัว และเข้ามาเป็นสมัครพรรคพวกด้วย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า บรรดาเจ้าเมืองกรมการหัว เมืองเหนือตั้งแต่เหนือ เมืองพิษณุโลกขึ้นไป ต่างก็เกรงกลัวนับถือเจ้าพระฝางทั้งสิ้น³ มีผลให้เจ้าพระฝางสามารถตั้งตัว เป็นกลุ่มได้

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 307.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 308.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 307.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เริ่มครองราชย์ ได้ปรากฏการวิวาทของพระผู้ใหญ่ คือ พระธรรมธีรราชมุนี พระพุทธานุรักษ์ พระญาณวิริยะ กับกลุ่มของสมเด็จพระสังฆราช ในเรื่องกรฐินทาน¹ ส่วนพระสงฆ์บางรูป ได้เกิดกรณีแย่งชิงกันรับอาหารถึงขนาดก่อการวิวาทชกตี บางองค์แต่งกายไม่เรียบร้อย พกอาวุธ โปกผ้าประเจียดแสดงตนเป็นนักเลง เที้ยว เขารานตลาด คูดูหนังโดยไม่สำรวมกิริยามารยาท คุยขันละครพอนรำ เล่นการพนันหยอกล้อและอยู่ในที่ลับกับคูดูหนัง รวมทั้งเขายานฆราวาสในเวลากลางคืน² พระภิกษุสามเณรบางรูป มีภรรยาทั้ง ๆ ที่อยู่ในเพศบรรพชิต ดังได้ปรากฏการประพฤตินิครินัยสงฆ์ในกรณีนี้หลายครั้ง³ พระที่ตองอาบติเหล่านี้ ไม่ยอมแปลงอาบติสารภาพโทษ และยังคงอยู่รวมในหมู่สงฆ์ ประกอบสังฆกรรมต่าง ๆ⁴ ซึ่งทางวินัยสงฆ์ถือว่า พระสงฆ์ที่ประพฤตินิครินัยสงฆ์ ไม่สารภาพโทษ ยังคงรวมกระทำสังฆกรรม จะทำให้การทำสังฆกรรมนั้น ๆ ไม่บริสุทธิ์

ผู้ที่เข้ามาบวชเป็นพระสงฆ์บางรูปไม่ได้ศึกษาพระธรรมวินัย จึงละเลยการปฏิบัติตามวินัยสงฆ์ คือ พระปาติโมกข์⁵ กลายเป็นพระสงฆ์ที่นำพาเหลืองมาหมเพื่อความสะดวกสบาย สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำรัสว่า "ประจุจโคกระบือ มีแต่จะบริโภคอาหารให้

¹ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 8", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 215.

² "กฎพระสงฆ์ ข้อ 8", เรื่องเดียวกัน, หน้า 210 - 211.

³ ฎรายละเอียดใน, "กฎพระสงฆ์ ข้อ 8", เรื่องเดียวกัน, หน้า 211 - 212.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 210 - 211.

⁵ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 4", เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

พระปาติโมกข์ คือ บาลีที่ประมวลพุทธบัญญัติที่เป็นหลักใหญ่และเป็นกฎหมายพระ

จำเรื้อเนื้อหนัง จะไ้จำเรื้อสคิปัญญานันหามิไ้"¹ และ "เป็นมหาโใจปสนทำลายพระพุทศาสนา"² ลักษณะของพระสงฆ์ประเภทนี้มักจะไม่พอใจที่จะอยู่ใกล้กับพระอุปัชฌาย์ เมื่อบวชแล้วก็จะเที่ยวเตร่ไปตามที่ต่าง ๆ บางองค์อาจตัวเป็นผู้มีบุญ ผู้วิเศษ คิคการกมฏ³ กัง เช่นกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า เณรใหญ่ หรือผู้ที่บวชเป็นเณร จนถึงอายุ 20 ปีแล้วก็ไม่บวชเป็นพระ แต่พอใจที่จะยังคงสภาพเป็นเณร เพราะเปิดโอกาสให้ประพคคินไ้ตามสบาย เณรใหญ่บางองค์เรียนรูไ้แค่เรื่องอิทธิฤทธิ์ ไมสนใจในการศึกษาพระธรรมวินัย⁴ ไ้เกิดกมฏเณรใหญ่ หรือกมฏเณรเหลือ่งในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยไ้ไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือ เรียกรองไ้สนับสนุนผู้มีบุญ⁵

ฝ่ายพระสงฆ์สามเณรที่มีความโลภ คิคจะหาทรัพย์สินสิ่งของ กัมักประพคคิเป็น หมอนวค หมอยา หมอกุ หรือช่วยทำศพ เพื่อทำให้เกิดลาภผล⁶ ซึ่งอาจเรียกไ้ว่าเป็นการประกอบอาชีพ ทั้ง ๆ ที่พระสงฆ์จะประกอบอาชีพใด ๆ ไ้ไ้ทั้งสิ้น นอกจากนี้ ฆราวาสที่มีทรัพย์สินสิ่งของมีค่า กัพอใจที่จะนำเอาทรัพย์สินสิ่งของมีค่าต่าง ๆ ไปฝากไว้กับพระ⁷ ด้วยความไว้นื้อเชื่อใจประการหนึ่ง และเกรงใจภัย หากเก็บทรัพย์สินสิ่งของกักลาวไว้กับตัวเองอีกประการหนึ่ง ไ้เกิดกรณีพระสงฆ์ บิดบังเงินทองที่มีผู้นำมาฝากไว้ เช่น สมัยรัช วัฒนาวาใหญ่ รับเงินทองของอีเพงที่นำมาฝากไว้

¹"กฎพระสงฆ์ ข้อ 6", เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

²"กฎพระสงฆ์ ข้อ 8", เรื่องเดียวกัน, หน้า 213.

³"กฎพระสงฆ์ ข้อ 3", เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

⁴"กฎพระสงฆ์ ข้อ 3", เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

⁵สรรัค รังสถณัฎ, วิวัฒนาคารแห่งสังคมสยาม ภาคตน, (กรุงเทพมหานคร: รังเรื่องสมัยการพิมพ์, 2522), หน้า 170 - 172.

⁶"กฎพระสงฆ์ ข้อ 6 และ ข้อ 8", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 170 และ 213.

⁷"กฎพระสงฆ์ ข้อ 6", เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

ต่อมาผู้ฝากเป็นกบฏถูกประหารชีวิต สิ่งของผู้ตายฝากไว้จะต้องตกเป็นของหลวง แต่สมิ่รักปักบังเอาไว¹

สำหรับการเผยแพร่ธรรมของพระสงฆ์เถรวาท ซึ่งเป็นหลักสำคัญของการเข้าไปเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นปรากฏว่า พระภิกษุสงฆ์มักจะมีเทศน์เป็นกาพย์กลอน ทำตลกคนอง ไซ้คำหยาบชา² ทั้งผู้เทศน์และผู้ฟังต่างหวังเพียงความสนุกสนาน ไม่ได้เอาสาระธรรมจากการแสดงธรรม โดยเฉพาะการเทศน์มหาชาติ

การที่พระผู้ใหญ่ผู้น้อยต่างประพฤติกว้างกวายนัยกันมากนี้ ทำให้รัฐบาลต้องออกกฎหมายขึ้นป้องกัน จึงจะเห็นได้จากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงออกพระราชกำหนดความควยศีลสิกขา ใน พ.ศ. 2316 และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งกฎพระสงฆ์ 10 ข้อขึ้นในต้นรัชกาล

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไม่อาจแก้ไขปัญหาคความแตกแยกในสถาบันสงฆ์ ซึ่งมีมาตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรีได้ ซึ่งสืบเนื่องมาจากพระสงฆ์ได้แบ่งออกเป็นสองฝ่ายในปัญหาการแสดงความเคารพมรราชที่บรรลือสถาปนา คือ

1. ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราช (จีน) วัดหงษ์รัตนาราม พระวันรัต (ทองอยู่) และพระรัตนมณี (แก้ว)

2. ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆัง พระพุฒาจารย์ และ พระพิมลธรรม

สำหรับฝ่ายสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) และคณะ ซึ่งตามพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เป็นผู้ไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงต้องถูกลงโทษ และถูกปลดออกจากพระราชาคณะเหตุการณ์ครั้งนี้ แม้จะปรากฏสาเหตุของเรื่องเพียงเล็กน้อยดังนี้ แต่แสดงให้เห็นความขัดแย้งในสถาบันสงฆ์อย่างรุนแรง ในพระราชพงศาวดารกล่าวควยว่า พระราชาคณะที่ถูกปลดออกต้องไปชมนอจามวัดหงษ์ ซึ่งเป็นการย่ำถึงความถูกต้องของพระราชาคณะฝ่ายหลัง

¹"กฎพระสงฆ์ ข้อ 2", เรื่องเดียวกัน, หน้า 172 - 173.

²"กฎพระสงฆ์ ข้อ 1", เรื่องเดียวกัน, หน้า 168 - 169.

เมื่อเริ่มราชวงศ์จักรี เหตุการณ์ความขัดแย้งกันในระหว่างพระสงฆ์สองกลุ่มนี้ยังคงดำเนินต่อไป เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเถลิงราชสมบัติ โลกกลับตั้งพระราชาคณะที่ถูกปลดในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีให้คงสมณศักดิ์อย่างเก่า และไคลงโทษพระสงฆ์ฝ่ายแรก โดยปลดออกจากตำแหน่ง เมื่อ พ.ศ. 2325 คือ

1. พระสังฆราช (ขึ้น) วัดหงษ์ ถูกปลดสมณศักดิ์ เป็นพระธรรมนิริยคุณ วัดเทพ

พระวันรัตน์

2. พระวันรัตน์ (ทองอยู่) โปรดให้สึกออกมาเป็นหลวงอุทิศพิทักษ์ในกรมมหาดไทย
3. พระรัตนบุรี (แก้ว) โปรดให้สึกออกมาเป็นอาลักษณ์ขุนานนามพระองค์เจ้า

คางกรม

การที่พระสังฆราช (ขึ้น) ยังคงเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ต่อไป ทำให้เห็นความต่อเนื่องของความขัดแย้งในวงการคณะสงฆ์ต่อมาอีก เพราะหลังจากถูกปลดเป็นพระธรรมนิริยคุณนี้ว่าที่พระวันรัตน์ไม่นานนัก ก็ถูกปลดลงมาเป็นพระธรรมไตรโลกอีกครั้งหนึ่ง กวญขอทานำเอาผ้าสานเครื่องยศที่ได้รับพระราชทานไปขาย¹ ความจริงก่อนที่จะถูกปลดครั้งที่ 2 นี้ พระธรรมนิริยคุณนี้ ร่วมกับพระพุฒาจารย์ ซึ่งเคยเป็นพวกของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ได้เกิดเรื่องกับพระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่งมาก่อนในปัญหาเรื่องวัดนาคกลาง²

สำหรับการถอดพระวันรัตน์ (ทองอยู่) และสึกออกมาเป็นหลวงอุทิศพิทักษ์นั้น ปรากฏว่ามีเบื้องหลังในการปลดพระวันรัตน์ (ทองอยู่) ครั้งนี้ คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้มีเรื่องกั้นใจกับพระวันรัตน์ (ทองอยู่) สาเหตุเพราะในสมัยที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสนพระทัยในการฝึกกรรมฐาน กรมพระราชวังฯ ก็เข้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีในขณะที่ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และกำลังทรงปฏิบัติกรรมฐานอยู่ โดยมีพระวันรัตน์ (ทองอยู่) กำกับเป็นประธาน ทำให้

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 210.

² เรื่องเดียวกัน.

กรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญาไยด้วยพระหัตถ์จากพระเจ้ากรุงธนบุรี 60 ที่¹ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงพยาบาลพระวันรัตน์ (ทองอยู่) จะเห็นได้ว่า เมื่อมีรับสั่งให้สี่พระวันรัตนออกมานั้น ไคลงพระราชอาญาเขียน 100 ที่ และกรมพระราชวังบวรจะให้ประหารชีวิต² แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงขอชีวิตไว้เพราะเคยเป็นอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาก่อน

กสว. ใควาสภาพลสถานการปกครองของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่ในสภาวะที่ไม่มั่นคงนัก โดยเฉพาะรัฐบาลได้เข้ามาเกี่ยวกับการจัดการของคณะสงฆ์อย่างมาก การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาจึงเป็นอิทธิพลของรัฐบาล ไม่ใช่เกิดขึ้นภายในสถาบันสงฆ์เอง

รัฐกับการอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์

คงได้กล่าวแล้วว่า การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีลักษณะสำคัญคือ รัฐเข้าไปเกี่ยวข้องกับการจัดการภายในสถาบันสงฆ์มาก สามารถจะเห็นได้จากกิจการที่รัฐได้ทำดังต่อไปนี้ คือ

1. การสังคายนาพระไตรปิฎก: การฟื้นฟูค่านพระธรรมวินัย

การจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331 เป็นการฟื้นฟูพระธรรมวินัย การปรับปรุงพระไตรปิฎกจึง เท่ากับ เป็นการบำรุงพระสงฆ์

พระไตรปิฎกได้สูญหายไปหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาบ้าง เกิดจากการเน่าเปื่อยผุพัง และการแย่งกันเอาของมีค่าที่ติดกับพระไตรปิฎกไปบ้าง ทำให้พระธรรมคัมภีร์กระจัดกระจายไป³ ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้มีการรวบรวมพระไตรปิฎกจากหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีประโยชน์ต่อการทำสังคายนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาก

¹ อภินิหารบรรพบุรุษ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 47 - 9.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 27 - 28.

³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ์เลขา, หน้า 210.

เมื่อพิจารณาถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งนี้ นับว่าเป็นกิจกรรมภายใต้การอุปถัมภ์
อย่างจริงจังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 เพราะตั้งแต่การเริ่มพระราชดำริ จนถึงการสร้างพระไตรปิฎกออกมาเป็นฉบับ เป็นผลจากการ
 คำเนืองนิจของทั้ง 2 พระองค์ทั้งสิ้น¹ พบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงสนพระทัย
 ในเรื่องเกี่ยวกับพระไตรปิฎกเป็นพิเศษ จากพระราชปณิธานที่มีไปยังพระราชกณะ โดยเฉพาะ
 ระหว่าง พ.ศ. 2327 - พ.ศ. 2329 ก่อนการจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก² และจาก
 สถิติการสดับพระธรรมเทศนาตลอด 28 ปีที่พระองค์ครองราชย์³ แสดงแนวโน้มให้เห็นว่า
 พระองค์สนพระทัยในการปรับปรุงพระศาสนาในกานตารับตำรามาก

เมื่อประเมินการสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งเริ่มต้นทำตั้งแต่ พ.ศ. 2331 - พ.ศ. 2332
 ใช้เวลา 5 เดือน จะพบว่าการสังคายนาครั้งนี้เป็นแห่งสำคัญ แต่การแก้ไข
 พระไตรปิฎกเป็นเพียง "การสอบสวนพระบาลีกับบรรณกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาสไป ก็ตกแต่งเปลี่ยนแปลง
อักษรในหลูกถวนบริบูรณ์ทุกพระคัมภีร์"⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชวิจารณ์

¹ สมเด็จพระวันรัตนักขัตติยเจ้าคณะในรัชกาลที่ 1 ได้บรรยายไว้ใน สังคิตยวงศ์ หน้า
 448-9 ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงบริจาคนครราชบุรีแก่ให้พระบรมวงศานุวงศ์
 และข้าราชการทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ทั้งเช้าและเพล ครั้งละ 436 สำรับ ส่วนกรม
 พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทถึงกับทรงหาพื้น ใบไม้ เครื่องหุงหาอาหารต่าง ๆ พร้อมกับคำ
 ขาว เปลือก หุงหาอาหารถวายพระองค์เอง และทั้งสองพระองค์ได้แสดงความเอาพระทัยใส่ในการ
 สังคายนาพระไตรปิฎก โดยการเสด็จไปวัดมหาธาตุทุกวัน วันละ 2 เวลา

² คุรายละเอียดใน พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5
 เล่ม 1.

³ หองสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 (พ.ศ. 2325) เลขที่ 7,
 ว่าถวายพระดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาเป็นปีที่ 28.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 194.

การสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้เป็นการแก้หัวตะ¹ หมายถึง การแก้ไขโดยที่ไม่ได้ทำอะไร
มากไปกว่าการแก้ไขตัวหนังสือที่ผิด²

แต่อย่างน้อยที่สุดการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้มีผลประการสำคัญ คือ เป็นการรวบรวม
พระไตรปิฎกที่ขาดหายไปให้ครบถ้วน³ และถือได้ว่าเป็นการบำรุงขวัญและกำลังใจของชาวไทย
ในแง่การกลับคืนมาของพระพุทธศาสนาที่อาศัยพระไตรปิฎกเป็นหลัก

เกี่ยวกับรายละเอียดในการสังคายนา ได้ใช้พระภิกษุ 218 รูป และราชบัณฑิต 32 คน
โดยแบ่งการสังคายนาออกเป็น 4 กอง คือ

1. สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆัง	เป็นแม่กองชำระ พระสุตตันตปิฎก
2. พระวันรัตน์	เป็นแม่กองชำระ พระวินัยปิฎก
3. พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพน	เป็นแม่กองชำระ พระสัททวาริเศส ⁴
4. พระธรรมไตรโลก	เป็นแม่กองชำระ พระปรามัตตปิฎก ⁵

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนา
ฝ่ายหินยานกับมหายาน, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471), หน้า 13, (พิมพ์
พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคต ที่ 23 ตุลาคม 2473).

² สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, บรรณวดี, (กรุงเทพมหานคร: ประชาชน, 2517), หน้า 183.
(ธรรมบรรณาการในงานอาปนกิจศพ คุณแม่ทองคำ ปุณฺณานุภาพ ณ เมรุวัดธาตุทอง 16 เมษายน
2517).

³ ต่อมาในคราวพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้ใช้พระไตรปิฎกเหล่านี้เป็น
หลักฐาน สัมภาษณ์ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ณ วัดบวรนิเวศวิหาร,
14 มกราคม 2523.

⁴ พระสัททวาริเศส คือ ตำราไวยากรณ์และอธิบายศัพท์ต่าง ๆ

⁵ สมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 455 - 465. และ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 193.

พระไตรปิฎกที่ได้จากการสังคายนา ประกอบด้วยพระวินัย 80 คัมภีร์ พระสุต 160 คัมภีร์ พระอภิธรรม 61 คัมภีร์ พระสัททวาริเศส 53 คัมภีร์ รวมทั้งสิ้น 354 คัมภีร์ ไท้จางจำลองเป็นหนังสือใบลาน 3,686 ฎก¹ และในปี พ.ศ. 2336 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดให้สร้างพระไตรปิฎก² ที่ได้รับการสังคายนาขึ้น 2 ฉบับ คือ ฉบับทองพิมพ์ 336 คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน 40,282 ฎก และ ฉบับลงชาติ 290 คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน 35,589 ฎก

พระไตรปิฎกได้รับการปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เพราะทรงสนับสนุนให้แปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทย³ และสิ่งที่สำคัญ คือ ได้มีการสรรหาพระไตรปิฎกจากประเทศใกล้เคียงมาเพิ่มเติม และสอบทานกับฉบับเดิมที่มีอยู่ภายใต้การดำเนินงานของ วชิรญาณมิกษุ⁴ นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้สร้างพระไตรปิฎกอีกเป็นอันมาก⁵ ไท้ปรากฏพระไตรปิฎกฉบับที่สำคัญ คือ 1. ฉบับรคน้ำเอ็ก 2. ฉบับรคน้ำโท 3. ฉบับทองน้อย 4. ฉบับชูปยอ 5. ฉบับอักษรรามัญ 6. ฉบับเทพชุมนุม สำหรับวัดพระเชตุพน และ

¹ ทินกร ทองเสวต, พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา, หน้า 54.

² ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1155 (พ.ศ. 2336) เลขที่ 2, บัญชีเงินแผ่นดินบูรณะสร้างพระไตรปิฎก.

³ ห่องสมุควชิรญาณ, หมู่ธรรมคดี เทคโนโลยีพระสูตรต่างๆ เลขที่ 61 มัคที่ 23, พรหมชาลสูตร (นายสา แต่งเมื่อปลายรัชกาลที่ 3). ดูเหมือนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นิยมให้แปลพระสูตรเป็นส่วนมาก

⁴ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 607, (คณะกรรมมุขิติมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทร์ฯ 17 มิถุนายน 2515).

⁵ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 55, บัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 5 ตอนที่ 10, ให้เียนต์พระสงฆ์ สามเณร เปรียญในพิธีฉลองพระไตรปิฎกเพิ่มขึ้นอีก

7. ฌัมป์ลายก้ามะลอ สำหรับวัชรราชโอรส¹

มีข้อนำสั่งเกตุว่า พระไตรปิฎกได้ปรับปรุงตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 ได้ใช้เป็นหลักในการเรียนการสอนของพระภิกษุสามเณรในประเทศ และปรากฏว่า หัวเมืองประเทศราช เช่น ประเทศเขมรก็ได้ขอพระไตรปิฎกไปไว้สำหรับเป็นตำราของพระภิกษุสามเณรด้วย² แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกฉบับที่ได้รับการสังคายนาใน พ.ศ. 2331 และได้รับการปรับปรุงเพิ่มเติมในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เป็นบรรทัดฐานของพระพุทธรศาสนาในสมัยนั้น

2. สันนิษฐานใหม่ถึงการบวชพระภิกษุสามเณร

การบวช เป็นพระภิกษุสามเณรในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นประเพณีนิยมที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา³ จะเห็นได้จากพระประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ว่าทรงเคยผนวชเป็นพระภิกษุ ณ สำนักวัดมหาธาตุเมื่อพระชนมายุ 21 ปี เป็นเวลา 1 พรรษา⁴ จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันเป็นสมัยที่มีบุคคลที่เคยเห็นสภาพชนบทรรมนิยมประเพณีในสมัยกรุงเก่า ค่านิยมดังกล่าวย่อมจะได้รับการสืบทอดต่อมา ดังจะพบว่าพระมหากษัตริย์

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และคนอื่น ๆ, เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2483), หน้า 112 - 3. และ เสถียร สุภโสภา, พระพุทธรศาสนาภิษุพระมหากษัตริย์ไทย, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริวาร, 2505), หน้า 208.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 2 ตอน 1, 2 และ 5, รางตราพระยาราชนิถุนิตยภักดี ถึงพระหริรักษ์เจ้าเมืองกัมพูชา 3 ฌัมป์ฉบับที่ 1 เรื่องขอคัมภีร์พระไตรปิฎกกฎหมายไปไว้สำหรับบ้านเมือง และตอนที่ 5 บัญชีคัมภีร์พระไตรปิฎกและกฎหมาย ซึ่งส่งไปเมืองเขมร.

³ พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 14, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, 2516).

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 14.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังถือ เป็นประเพณีที่จะต้องทรงผนวชทุก-ๆ พระองค์ รวมตลอดถึงบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านายในราชสำนัก¹ แม้ขุนนางข้าราชการก็จะสนับสนุนให้ลูกหลานและผู้นิเวศน์ใกล้ชิดคบหาเรียนคาว²

ในพระราชพิธีสิบสองเดือน กล่าวถึงเทศกาลเดือน 8 ว่าจะมีการจับบวชของพระมหากษัตริย์ แสดงว่า การจับบวชภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ เป็นพระราชพิธีของกษัตริย์แต่โบราณ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะทรงบวชนาค "ซาราชการ" และ "นาคช่วย" ทุกปี สำหรับนาคช่วย คือ นาคที่ได้ออกมาจากความเป็นทาส ดังปรากฏความตอนหนึ่งว่า

... ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชดำริเห็นว่า เพื่อพระราชกุศลให้ช่วยคนที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นทาสอยู่กับผู้มีชื่อที่มิได้รักแล้ว และขอมีอมาฆบวชเป็นนาคหลวงให้หาพนักงานพระคลังวิเศษไปเบิกเงินต่อพระคลังมหาสมบัติ 10 ชั่ง ไปส่งให้ผู้นับสั่ง

¹ คุรุรายละเอียดในหอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1157 (พ.ศ. 2338) เลขที่ 1 และ 1/ก, เรื่องกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททูลลาผนวช จ.ศ. 1157. หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 1 ตอน 3, ทรงผนวชลูกเขยหลานเขย ในกรมพระราชวัง ๓ ปี ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1177 (พ.ศ. 2358) เลขที่ 6, พระราชโองการพิธีสมโภชสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช เณร.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2343) เลขที่ 12 ตอน 3, เสด็จยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่ออุปสมบท คุณโชติ ผู้เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยกับมหาคเล็ก.

พระคลังศุภรัต แต่ ๗ วัน 2 1 8 คำ จะได้อ่างคำตัวเหมือนอย่างทุกปี ...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีประเพณีในการบวชนาคข้าราชการและนาคชาย
เช่นนี้ เป็นการส่งเสริมให้มีการจัดบวชนาคข้าราชการในกรมของแต่ละกรมทั้งในกรุงและหัวเมือง²
และสันนิษฐานว่า บรรดา ขุนนาง เจ้านาย และสามัญชน ได้มีการบวชหาสของตนด้วย³

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 4 ก,
ช่วยคนที่มิทุกข์ยากจนบวช เป็นนาคหลวง และหมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391)
เลขที่ 1 ตอน 7, จ่ายเงิน 10 ชั่งช่วยคนบวชเป็นนาคหลวง มีรายละเอียดในคำให้การของ
ขุนหลวงหาวัดว่า พระเจ้าบรมโกศ ได้ทรงตั้งธรรมเนียมขึ้นใหม่ โดยการช่วยคนบวช พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงสันนิษฐานไว้ในพระราชพิธี 12 เดือน หน้า 492 ว่า คงจะไม่ใช้
ช่วยไปกล่าวหาส ทรงให้เหตุผลว่า ถ้าวช่วยไปทั่วถึง หกสิบ เจ็ดสิบคน ก็จะหลายสิบชั่ง หักค่า
ผ้าไตร บัตร บริหาร ทุกปี ไม่อาจทำได้ คงใช้นาคมหาคเล็ก และตำราบวชนาคมากกว่า

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1180 (พ.ศ. 2361) เลขที่ 16,
หนังสือกรมหมื่นศักดิ์พิลเสพเจ้ากรมฯ ถึงพระยานคร เรื่องพระยาเกล้าโหมราชเสนาจะแยกเขต
พนมปากลาวออกจากเมืองนคร เรื่องกรมหมื่นศักดิ์พิลเสพพระราชทานสิ่งของกับเครื่องบวชนาค
ออกมววัน 5 1 3 คำ ปีชวด จ.ศ. 1180 และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3
จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 3 ตอน 2, กรมหมื่นวิเบศร บวชนาคข้าราชการในกรม.

³ มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, แพล็โดย สันต์ ท. โกมลบุตร,
พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: กวางหนา, 2520), หน้า 844.

อย่างไรก็ดี พระสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 จะเป็นกลุ่มที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์มากทั้งในแง่ความเป็นอยู่ และสถานภาพในสังคม

3. การจัดการศึกษาด้านปริยัติธรรม

การศึกษาด้านปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อาจเปรียบเทียบได้กับการศึกษาชั้นอุดมศึกษาในปัจจุบัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ กล่าวไว้ว่า เจ้านายที่มีพระชันษาถึง 21 ปี จะต้องเนวช เป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนา และวิชาชั้นสูง ทำนองเดียวกับมหาวิทยาลัย¹

หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา คือ ปรียัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา² ถ้าหากไม่มีปรียัติศาสนา จะไม่มีปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา ฉะนั้น ปรียัติธรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญ มีผู้เปรียบเทียบว่า คนไม่มีแก่นฉันทโค พระพุทธศาสนาก็คงต้องมีพระปรียัติธรรมเป็นหลัก ฉะนั้น³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), หน้า 66. สันนิษฐานว่าการเรียนปริยัติธรรม คือ การเรียนภาษาบาลีและพระไตรปิฎก เป็นสิ่งที่ถือกันว่าทันสมัยในสมัยนั้นเท่า ๆ กับความสำคัญของภาษาอังกฤษในปัจจุบันนี้ จะเห็นได้จากการอวดภูมิความรู้ของชาวบ้านจากบรรดาเพลงพื้นเมืองต่าง ๆ ซึ่งมักจะประกวดประชันกันในด้านความรู้เกี่ยวกับศาสนาและภาษาบาลี ดูรายละเอียดใน เอนก นาวิกมูล, เพลงนอกศตวรรษ, (กรุงเทพมหานคร: การเวก, 2521), หน้า 275 - 276.

² พระเมธี พุทธภูษิต, รูปโครงสร้างพระพุทธศาสนา, (พิทยา: โรงพิมพ์จิตตภาวันวิทยาลัย, 2522), หน้า 2 - 3. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพณกิจศพนายเชียม ไชลิกะ ณ เมรุวัดธาตุทอง, 30 กรกฎาคม 2522).

³ ปาฐกถาธรรมของสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสวิหาร ณ สถานวิฑฺฒยานเกราะ, 7 กันยายน 2522.

การจัดการเรียนการสอนปรียัติธรรมมีชานานแล้ว อย่างน้อยที่สุด ก็ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เพราะได้เริ่มการจัดสอนปรียัติธรรมขึ้นเพื่อป้องกันไม่ให้มีผู้หลบหนีการเกณฑ์แรงงานเข้ามาขออยู่ได้¹

สำหรับในสมัยนี้ พระมหากษัตริย์ทั้งสามรัชกาลได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนพระปรียัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์มาโดยตลอด ดังจะพบว่า ได้มีการจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งเท่ากับเป็นการปรับปรุงตำราเรียน แต่มีผู้เรียนปรียัติไม่มากนัก จากสถิติที่พบใน พ.ศ. 2339 มีพระเปรียญเพียง 39 รูป และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จ्ञายกาคันคยภคตีให้แกพระเปรียญเพียงปีละ 16 ชั่งเสมอ² เท่านั้น แต่ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ได้สนับสนุนการศึกษาปรียัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร โดยจ้างอาจารย์ไปสอนปรียัติธรรมตามวัง ที่ห้องพระโรง หรือสร้างศาลาเรียนขึ้นในบาน ตามบ้านขุนนางผู้ใหญ่ทำทำนองเดียวกัน สำหรับเจ้านายและขุนนางเณรจะสนับสนุนโดยการจ้างอาจารย์ไปบอกพระปรียัติธรรมตามวัด³

ในสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้จัดให้มีการเปลี่ยนแปลงการเรียนปรียัติธรรม ระหว่าง พ.ศ. 2359 - พ.ศ. 2362 ภายใต้การแนะนำของสมเด็จพระสังฆราช (มี) โดยเปลี่ยนระบบการศึกษาจากเปรียญ เอก โท ตรี มาเป็นการสอบแบบ 9 ประโยค

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงฯ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, (พระนคร. โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2514), หน้า 186 - 7.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1158 (พ.ศ. 2339) เลขที่ 1, บัญชีเงินพระราชอุทิศเกณฑ์บุญ.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานการบอกพระปรียัติธรรม," ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, หน้า 232.

แทน เพื่อให้ผู้นอบมีความรู้แตกฉานมากขึ้น¹ สำหรับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นั้น ได้ปรากฏ การบำรุงการศึกษาตามประเพณีธรรมตั้งแต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โดยได้จัดการสอบช่อม ผู้ที่เรียนสูตรมูล² ก่อนที่จะไปสอบเป็นเปรียญจริง ๆ ที่วังของพระองค์เสมอ³ เช่นเกี่ยวกับ กรมพระราชวังบวร ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงรับอุปการะพระภิกษุสามเณรที่แปลพระไตรปิฎกได้ 2 ประโยคแล้ว แต่ยังไม่ได้เป็นเปรียญ เพื่อที่จะได้มีกำลังใจแปลประโยค 3 เพราะผู้ที่แปลได้ 2 ประโยคแล้ว เลิกสอบเป็นเปรียญมีมาก⁴ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงรับเป็นพระราช ธุระมากยิ่งขึ้น เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้ว จะเห็นได้จากการบังคับเชิงขอร้องของพระองค์ ให้มีการชวนขยายการสอนพระปริยัติธรรมในวัด พ.ศ. 2379⁵ และได้มีหมายรับสั่งไปถึง พระรชาคณะ ให้จัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมมากขึ้น อย่างน้อยให้มีพระสงฆ์แปลได้ถึง เปรียญ 4 ประโยคในวัด ทรงอ้างว่าการที่ทรงก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ขึ้นก็เพื่อให้พระภิกษุ

¹ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย, (กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516), หน้า 55.

² กรมสมมตอมรพันธ์ และกรมคำรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งพระรชาคณะผู้ใหญ่ใน กรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 371.

เรียนสูตรมูล คือ การเรียนมูลกัจจายนะหรือสนธิ และนามเป็นพื้นก่อนจะขึ้นเรียน ธรรมบท.

³ กรมสมมตอมรพันธ์ และกรมคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1 ตอน 3, ทรงมีพระรชาศรัทธาบริจาตพระรชาทรัพย์ถวายเป็นเนติยภัตประจำเคียนแกพระรชาคณะ พระสงฆ์ สามเณร เปรียญ มีจีวร บิดทบาท เสนาสนะ และคิลานเภสัช, และ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1 ตอน 1, เรื่องเชิญประชุมพระรชาคณะ 15 รูป พรอมกัน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุในการสอบไล่พระไตรปิฎก พระสงฆ์ สามเณร.

สามเณรโคเรียนพระปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรม ทรงเปรียบเทียบการมีวัดที่ไม่มีพระสงฆ์สามเณร
ที่มีความรู้ทางคานปริยัติธรรมว่า เหมือนกับทิพย์วิมานที่ไม่มีเทพบุตรบาง คุหาที่ปราศจากพระยา
ราชสีห์นาง หรือเหมือนสระโบกขรณีที่ปราศจากปทุมชาติ¹ ส่วนแต่เป็นการเร่งเร้าให้พระราชาคณะ
เจ้าอาวาสใส่ใจในการศึกษาปริยัติธรรมทั้งสิ้น²

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุ สามเณร และอาจารย์
ผู้สอนหนังสือ โดยพระราชทานเงินเดือนให้อาจารย์ที่บอกพระไตรปิฎกทั้งพระและฆราวาสเดือนละ
6 บาท จักหาอาจารย์ที่มีความรู้ในพระไตรปิฎกมาประจำวัดหลวง³ ถ้าอาจารย์ผู้ใดมีลูกศิษย์เป็น
เปรียญมากจะไ้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้น ในทางตรงข้ามถ้าสำนักใดมีเปรียญน้อยลง ผู้สอนจะถูกลด
เงินเดือน เป็นการใหญ่สอนมีกำลังใจในการสอนและลงโทษผู้ที่ไม่เอาใจใส่ในการสอนไปในตัว⁴

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1
ตอนที่ 2, มีประกาศให้ทานบิณฑบาตของพระอารามต่าง ๆ เอาใจใส่ปฏิบัติพระสงฆ์สามเณรที่
เล่าเรียนพระไตรปิฎกด้วยจิ๋ว บิณฑบาต เสนาสนะ และกิลานเภสัช.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ, เล่าไว้ใน "ความทรงจำ" หน้า 87
ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเสด็จมาพระราชทานกฐินวัดบวรนิเวศ สมัยที่พระวชิรญาณ
เป็นเจ้าอาวาสอยู่ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศเป็นเปรียญกันมาก ทรงมีพระรศดำรัส
กับพระวชิรญาณว่า "ถ้าวัดของเขื่อนเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะดีทีเดียว," ทำให้เห็นถึงวัตถุประสงค์
ในการบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2
ตอนที่ 20, พระราชทานเงินเดือนให้พระอาจารย์บอกพระไตรปิฎกตามวัด และเลขที่ 6 ตอนที่ 16
ทรงให้หาอาจารย์ผู้รู้พระไตรปิฎกประจำอารามหลวง เพื่อบอกสั่งสอนพระภิกษุสามเณร

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2
ตอนที่ 20.

ฝ่ายผู้เรียนจะได้รับพระราชทานเลี้ยงทั้งอาหารกลางวัน มากพอ¹ และบางครั้งก็พระราชทาน
เครื่องไทยทานและของพิเศษแก่พระเปรียญด้วย²

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีหมายรับสั่งไปถึงเจ้าของวัดต่าง ๆ ให้ดูแลเอาใจใส่
พระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในเรื่องปัจจัย 4 อย่าให้พระสงฆ์สามเณรมีความลำบากได้
จะได้มีกำลังใจเล่าเรียน³ พร้อมกันนี้ เพื่อจะให้เปรียญมากขึ้น จึงได้ทรงออกระเบียบให้มีการ
จัดการสอบปริยัติธรรม 3 ปี ครั้งหนึ่ง ซึ่งได้ห้ามจนตลอดรัชกาล⁴ ซึ่งเกี่ยวกับการสอบก่อนหน้านี้นี้
ที่ไม่มีกำหนดแน่นอน

4. การปกครองคณะสงฆ์และการพระราชทานสมณศักดิ์

การปกครองคณะสงฆ์เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการควบคุมพระสงฆ์สามเณร เนื่องจาก
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นระยะเวลาที่เพิ่งผ่านวิกฤติการณ์ทางการเมืองมาไม่นานนัก สถาบัน
สงฆ์ ต้องตกอยู่ในความยุ่งเหยิงขาดระเบียบวินัย แมว่าการปกครองคณะสงฆ์จะได้เริ่มทำมาตั้งแต่
สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ยังไม่เป็นระเบียบ จะเห็นได้จากความยุ่งยากในปลายสมัยธนบุรี

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 70,
เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1199 และหมายรับสั่งรัชกาลที่ 3
จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 6 ตอน 19, คมนำรอนถวายพระสงฆ์มาเรียนพระปริยัติธรรม
บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2
ตอน 8, เลี้ยงพระสงฆ์สามเณรที่เรียนพระปริยัติธรรม.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินดีเดชา อนุรักษมนตรี และคนอื่น ๆ, เทศนาพระราชประวัติ
และพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 115 - 117.

การปกครองคณะสงฆ์เกี่ยวข้องกับอาณาจักร พระมหากษัตริย์เข้าไปเกี่ยวข้องในการแต่งตั้งพระสงฆ์ ซึ่งผิดกับในสมัยพุทธกาลที่การปกครองคณะสงฆ์เป็นการจัดการภายในคณะสงฆ์กันเอง ทางรัฐไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง นอกจากจะอุปถัมภ์เป็นบางครั้ง ฝ่ายศาสนจักรเองก็ไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการทางการเมือง¹

สำหรับการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะเด่นคือ-พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นพระราชาเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์มาก พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้คัดเลือกความถูกต้องของพระสงฆ์ โดยใช้เครื่องมือ คือ กรมสังฆการี ซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกรมธรรมการ² มีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ นับตั้งแต่ตั้งหรือลดสมณศักดิ์ ดูแลความประพฤติของพระ ตลอดจนกำเนิดเกี่ยวกับพระโดยสังฆการี ซึ่งเป็นทั้งอัยการและตุลาการ ทำให้ระบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้เป็นระบบที่พระราชาสมิอำนาจเหนือพระ จากนั้นที่กของสังฆราชปาลเลกัวซ์ ชี้ให้เห็นอำนาจของสังฆการีที่มีต่อพระสงฆ์ดังนี้

...ระเบียบปฏิบัติกรทั้งหลายอันเกี่ยวกับสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่นั้นตกอยู่ในอำนาจของเจ้านายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้สอดส่องความประพฤติปฏิบัติ เจ้านายพระองค์นี้ทรงมีหน้าที่ในการบังคับบัญชาอีกหลายคน

¹ ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 48 - 9. (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสที่ศึกษาตลอดครบ 48 ปี 1 - 5 ตุลาคม 2521).

² กรมธรรมการ มีเจ้ากรมเป็นออกญาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ศรีสุภราชพิริยพาหุ ถือศักดินา 10,000 ไร่ กล่าวว่ามีขุนธรรมเสนาเป็นราชปลัดหูลดสอง ขุนศรีประชาชนท์เป็นปลัดนั่งศาล

สำหรับกรมสังฆการี ขึ้นอยู่กับกรมธรรมการ มีหลวงธรรมรักษาเป็นเจ้ากรม ขุนธรรมราชาธิบดีเป็นราชปลัดหูลดสอง ขุนศรีธรรมลังการเป็นปลัดนั่งศาล

ดูรายละเอียดใน ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507, (พระนคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ, 2507).

เรียกว่า สังฆการี (sangkhari)¹ ซึ่งมีสิทธิอำนาจที่จะดำเนินการ
เกาะกุมและนำตัวผู้กระทำผิดไปสู่ศาล ณ ที่นั้นเขาจะปลดผ้าเหลืองออกแล้ว
โบยควยทวาย แล้วส่งไปเขาคูกหรือทำงานหนักตามโทษานุโทษ ...²

ในสมัยรัชกาลที่ 3 กรมหลวงรักษนเรศ หรือพระองค์เจ้าไกรสร ได้มีอำนาจกำกับ
กรมวังและกรมสังฆการี เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงไว้วางพระทัยมาก กล่าวกันว่า
กรมหลวงรักษนเรศมีอำนาจทัดเทียมกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 2³ แต่ในปลายรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2371 กรมหลวงรักษนเรศ
ได้ถูกประหารชีวิต เนื่องจากเป็นผู้ "มักใหญ่ใฝ่สูง"⁴ ปรารถนาจะเป็นพระมหากษัตริย์ต่อจาก
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อาจกล่าวได้ว่ากรมหลวงรักษนเรศมีอำนาจในกรมสังฆการีของกรมหลวง
รักษนเรศ เป็นเสมือนฐานอำนาจทางการเมืองควย⁵

ควยเหตุนี้เอง สมเด็จพระสังฆราชในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงไม่มีอำนาจแท้จริงในการ
ปกครองคณะสงฆ์ มีอำนาจเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับความประพฤติของพระที่เนื่องกับพระวินัยบัญญัติ
เท่านั้น จะพบว่า เมื่อเริ่มรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สมเด็จพระสังฆราชไม่มีอำนาจ

¹ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เรียกกรมนี้ว่า สังคะเรีย ไม่ใช่ สังฆการี อย่างที่เข้าใจกันอยู่ ซึ่ง
ตรงกับที่สังฆราชปาลเลวิซซ์ เขียนว่า sangkhari.

² ปาลเลวิซซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 483.

³ หอสมุดศิริราช, หมายเหตุต่าง ๆ เลขที่ 003.1/51 กุ 121, ถ้านานคำพูดของ
คนเก่า ๆ.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
หน้า 132 - 137.

⁵ เรื่องราวของกรมหลวงรักษนเรศ เป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก มีเอกสารอยู่ในหอศิริราช
จำนวนหนึ่งเกี่ยวกับการไต่สวนกรมหลวงรักษนเรศ แต่เป็นเอกสารที่ห้ามบริการ

แม้ในการตัดสินพระวินัย ดังปรากฏว่า ใ้มีพระสงฆ์และสังฆการี ไ้ให้นำเอากรณีว่าทศยเรื่องของพระวินัยมาใ้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ตัดสิน พระองค์ตองออกเป็นกฎหมายใ้หน้ากรณีพิพาทในเรื่องวินัยใ้ใ้สมเด็จพระสังฆราชและพระราชคณะ แต่ถาหากคดีความนั้นเป็นเรื่องราวที่รุนแรงจึงจะนำความมาใ้ฝ่ายบ้านเมืองพิจารณา และพระองค์ตัดสิน¹

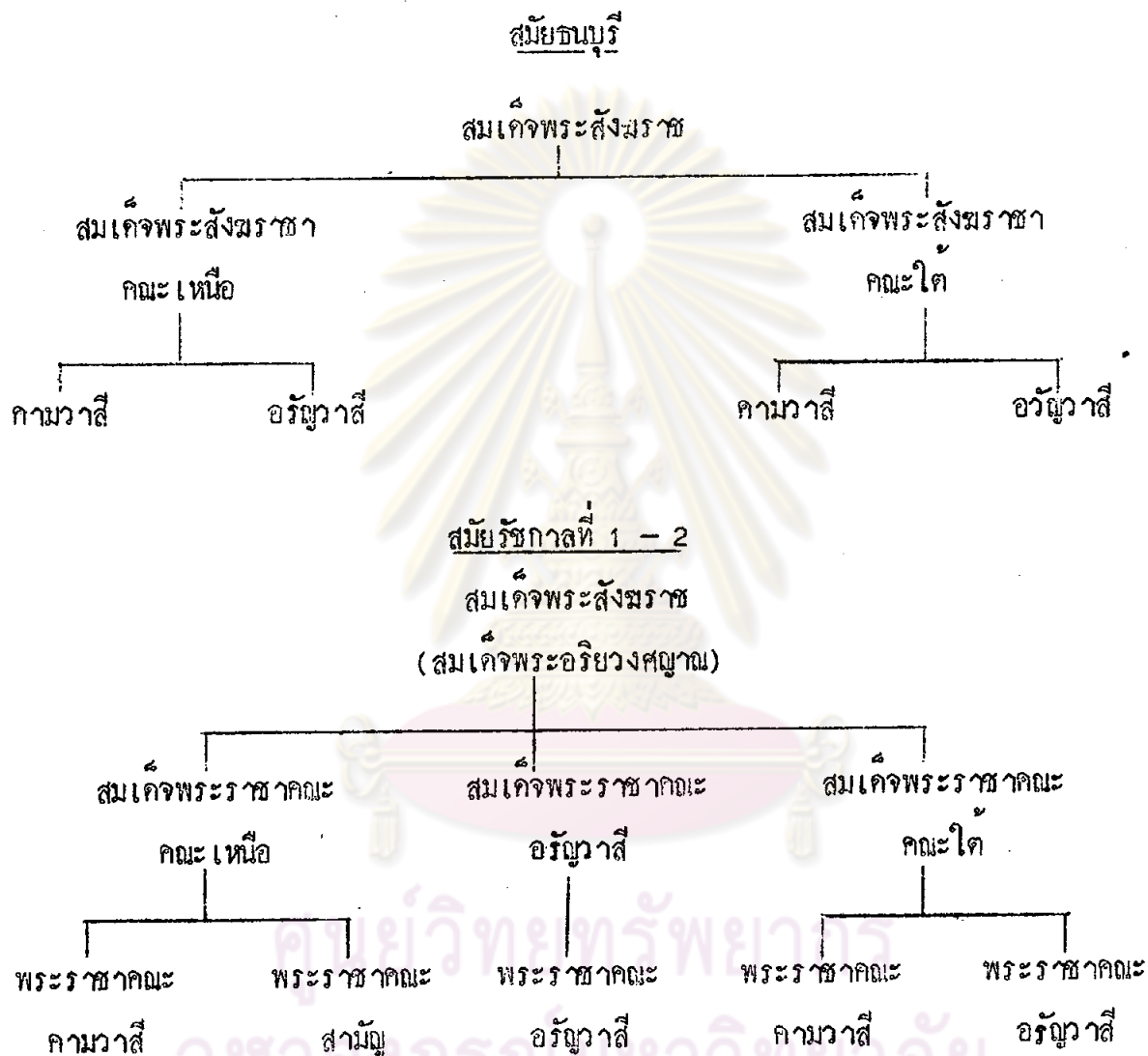
สำหรับลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ไม่ใ้เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาและธนบุรีเทาใ้ไ้นัก อาจกล่าวใ้ว่า การปกครองของสงฆ์ยังคงรักษารูปแบบเดิมไว้ เป็นส่วนใหญ่ จะเห็นใ้จากแผนผังการปกครองคณะสงฆ์เปรียบเทียบกันระหว่างสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังนี้

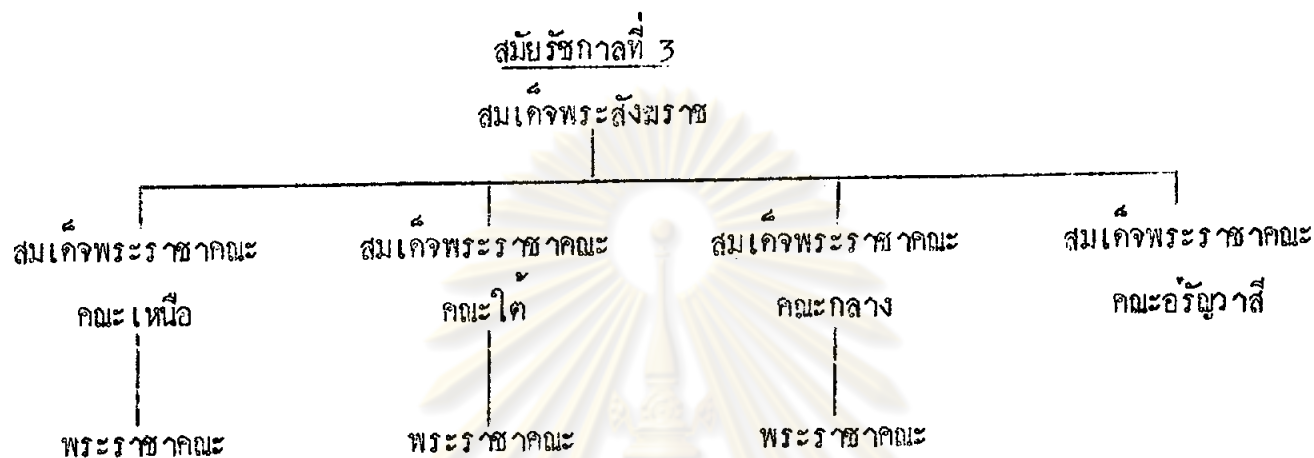
ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ "กฎพระสงฆ์ ขอ 7", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 205.

แผนภูมิที่ 1. แผนผังการปกครองคณะสงฆ์สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

แผนภูมิที่ 1 (ต่อ)

ที่มา: สรุปประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย.

การปกครองคณะสงฆ์ในปลายสมัยอยุธยาได้แบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 3 ส่วน คือ ความวาสี ฝ่ายขวา ความวาสีฝ่ายซ้าย และอรัญวาสี ในสมัยกรุงธนบุรียังคงดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ในแนวเดียวกับสมัยอยุธยา หากแต่ได้รวมเอาคณะสงฆ์อรัญวาสีเข้าไว้กับคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่าย เรียกว่า คณะเหนือและคณะใต้ ดังจะพบว่า เจ้าคณะใหญ่ใช้คำลงท้ายเป็น "มหาคณฤศร บวรสังฆาราม ความวาสี อรัญวาสี"¹

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อ้างถึงใน ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า 54.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 2 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์เล็กน้อย คือ คณะสงฆ์อริยวาสี มีพระสงฆ์น้อยจึงยุบคณะอริยวาสี คงไว้แต่ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ เพราะมีหน้าที่ต้องตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัว¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้โปรดให้รวมวัดหลวงและวัดราษฎร์ ในกรุงเทพฯ ซึ่งเคยขึ้นอยู่กับคณะเหนือและคณะใต้ จัดเป็นคณะหนึ่งต่างหาก เรียกว่า คณะกลาง ขึ้นอยู่กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส² แต่ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน จึงแบ่งคณะสงฆ์เป็น 4 คณะใหญ่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอริยวาสี (ซึ่งยังคงมีแค่ตำแหน่งเจ้าคณะ)

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงตั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสใหม่อำนาจกล่าววัดหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ นี้ อาจมองได้ว่าเป็นนโยบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในการให้อำนาจสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในการปกครอง เช่น เกี่ยวกับการที่ทรงให้อำนาจพระวชิรญาณในการจัดการเกี่ยวกับพระไตรปิฎก และการสอบพระปริยัติธรรม

เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 3 ใดมีคณะสงฆ์ธรรมยุตเกิดขึ้นเป็นคณะเล็ก ๆ ในกรุงเทพฯ เรียกว่า บรรณิเวศาคณะ³ จึงขึ้นอยู่กับคณะกลางของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ควบ

ที่กล่าวมานี้เป็นระบบการปกครองคณะสงฆ์ระดับชาติอย่างกว้าง ๆ ซึ่งเป็นแกนหลักของการปกครองของคณะสงฆ์ในส่วนย่อย คือ วัด สำหรับในแต่ละวัดยังมีการปกครองแบ่งแยกออกไปอีก คือ เจ้าอธิการหรือเจ้าอาวาสวัดมีหน้าที่ดูแลวัด โดยเฉพาะวัดหลวง พระมหากษัตริย์จึงแต่งตั้ง

¹ นันทนา วัชนะสุข, "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา," วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515, หน้า 29.

² พระพนวิลาส, ทำเนียบสมณศักดิ์, (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445), หน้า 3.

³ ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า 56.

เจ้าอาวาสซึ่งปกครองการที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้แต่งตั้งเจ้าอาวาส เพราะถือว่าวัดหลวงเป็นของพระมหากษัตริย์ การบำรุงหรือการแต่งตั้งใหญ่โตครองวัดจะต้องกระทำโดยพระมหากษัตริย์¹ การแต่งตั้งเจ้าอาวาสของวัดหลวง จะพิจารณาตามชั้นของวัด เมื่อพระสงฆ์องค์ใดได้รับพระราชทานสมณศักดิ์สูงขึ้นก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปครองวัดชั้นสูงขึ้นไปถึงจะเห็นได้ว่า พระสังฆราชในสมัยรัตนโกสินทร์จะมาจากพระอารามไหนก็ตาม แต่เมื่อเป็นสมเด็จพระสังฆราช จะต้องมาสถิตที่วัดมหาธาตุ² สำหรับพระราชกณะอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อได้รับเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นก็เท่ากับเป็นการเปลี่ยนวัดใหม่ไปควย ตัวอย่างการกำหนดการปกครองของพระตามตำแหน่งในวัดต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2386 เช่น

สมเด็จพระสังฆราช	วัดมหาธาตุ
สมเด็จพระวันรัต	วัดระฆัง
พระพุทธานุจารย์	วัดสระเกศ
พระพิมลธรรม	วัดสุทัศน์
พระธรรมมอคม	วัดอรุณ
พระธรรมเจดีย์	วัดจักรวรรดิราชาวาส
พระธรรมคิลิกาจารย์	วัดประยูรวงศ์
พระพรหมมุนี	วัดพระเชตุพน
พระโพธิวงษาจารย์	วัดหนึ่ง
พระเทพยกระวี	วัดโมลีโลก
พระเทพโมลี	วัดราชบูรณะ ³

¹ มนุ ช่างสุพรรณ, "วัดหลวง," วารสารวัฒนธรรมไทย, 14 (มีนาคม 2518): 92.

² หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 (พ.ศ. 2365) เลขที่ 1, หมายกำหนดการอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (คอน) วัดสระเกศไปวัดมหาธาตุ.

³ หองสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 161, ตำแหน่งเลื่อนและตั้งสมเด็จพระสังฆราช พระราชกณะ จ.ศ. 1205.

การตั้งตำแหน่งพระสงฆ์ประจำวัดหลวง เช่นนี้ คาคำพิจารณาจาก 1. จำนวนพระภิกษุสามเณรในวัด 2. จำนวนพระเปรียญและพระสมณศักดิ์ 3. ลักษณะพระอารามหลวงว่าต้องการความดูแลเพียงใด เพื่อจะได้เลือกพระสงฆ์ที่เหมาะสมมาครองวัดแล้วจะทำให้การปกครองภายในวัดเป็นไปโดยดี

การแต่งตั้งพระสงฆ์ไปครองพระอารามต่าง ๆ ต้องมีพิธีมาก ดังจะพบว่าในการย้ายไปอยู่วัดมหาธาตุของสมเด็จพระสังฆราช ต้องมีการหาฤกษ์ยาม จัดกระบวนแห่ สวดพระพุทธมนต์กุฏิ นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์จะเสด็จไปถวายข้าวตอก คอกไม้ ชูบเทียน ยา แกสมเด็จพระสังฆราช หรือพระราชกณะอื่น ๆ ค่าย¹ ดูเหมือนว่าประเพณีที่สำคัญ คือ การแห่แห่นไปยังวัดที่ครอง เพราะถ้าไปทางน้ำ พระมหากษัตริย์จะพระราชทานเรือให้ ถ้าไปทางบกจะพระราชทานวอ²

สำหรับการปกครองพระสงฆ์ในหัวเมือง มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ ผู้รั้งกรมการเมืองจะมีหน้าที่ดูแลพระสงฆ์ ซึ่งมีสังฆการี และพระสังฆราชกณะเป็นช่วย ในแต่ละวัดจะมีเจ้าอธิการ และพระสงฆ์ที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการปกครอง จัดการภายในวัด³ ลักษณะเช่นนี้จะพบได้ทั้งหัวเมือง "เอก โท ศรี จัตวา ตะวันตก ตะวันออก ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ แขวง จังหวัด"⁴ ทั้งหมด

ใน พ.ศ. 2326 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงตรากฎหมายออกควบคุมพระสงฆ์มากขึ้น เนื่องจากได้เกิดกบฏแย่งราชสมบัติ โดยผูกกองการกบฏเป็นพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงได้มีรับสั่งให้ทุกวัดในกรุงเทพฯ และหัวเมือง มีเจ้าอธิการปกครองวัดทุกวัด

¹ หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 1.

² หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182 (พ.ศ. 2363) เลขที่ 2, เรื่องแห่พระราชกณะไปอยู่วัดชนะสงคราม วัดกุสุตาราม วัดสังข์กระจาย และวัดบางจาก. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 2, หมายกำหนดการแห่พระปรากฏม (คี) วัดสุวรรณารามไปอยู่วัดสังข์กระจาย ธนบุรี.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 164 และ 175.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

ถ้าหากวัดใดมีพระสงฆ์มาก ให้พระอธิการวัดนั้นมีผู้ช่วย เรียกว่า พระอัครบิณฑิโต ประมาณ 9 รูป แต่ถ้าวัดเล็ก พระสงฆ์มีน้อย ให้เจ้าอธิการมีพระอัครบิณฑิโต 4 - 5 รูป¹ และพระสงฆ์รูปใด จะย้ายไปอยู่วัดอื่นต่าง เมืองจะต้องมีเอกสารแสดง ชื่อ พรรษาอายุ นามอุปัชฌาย์ และตรา ประจำเมือง เช่น เกี่ยวกับการสึกออกจากพระจะต้องมีหลักฐาน² ทั้งนี้เพื่อเป็นการระวังไม่ให้ มีผู้ปลอมบวชเข้ามา และคิดกบดเหมือนกับกรณีที่ผ่านมาได้

เกี่ยวกับการให้สมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจที่จะตั้งหรือถอด สมณศักดิ์โดยตรง ส่วนสาเหตุที่มีการจัดตั้งสมณศักดิ์นั้นเป็นความต้องการของอาณาจักรที่ต้องการ ให้พระสงฆ์ไคร้บิณฑิโต เช่น เกี่ยวกับการบวช คือ ขุนนาง ข้าราชการ

เกณฑ์การตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์ พิจารณาจากคุณสมบัติของพระสงฆ์³ ดังนี้

1. เป็นผู้มีความรู้ความสามารถทางคานบริหารคณะสงฆ์
2. เป็นผู้เล่าเรียนและแตกฉานในพระปริยัติธรรม
3. เป็นผู้มั่นคงในพระธรรมวินัย หรือทรงคุณในทางวิปัสสนากรรมฐาน
4. พระสงฆ์ที่ทรงคุณเคยเป็นการสวนพระองค์หรือ เป็นพระบรมวงศานุวงศ์
5. พระสงฆ์มีความสามารถ เช่น เป็นช่างก่อสร้าง ช่างเขียน เป็นต้น

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179 - 182.

² เรื่องเดียวกัน.

³ ทองสมุทวิษณูญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2397) เลขที่ 4, ในบอกเมืองเพชรบูรณ์: เรื่องขอตั้งพระราชกณะและเกณฑ์ไพร่กำกับเมือง. และ เรือง อรรถวิบูลย์, "ธรรมเนียมทรงตั้ง-เลื่อนสมณศักดิ์," ใน พิธีกรรมนิยมสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร: ป.พิณาศคการพิมพ์, 2515), หน้า 146. (อนุสรณ์ในงานศพพระสุนทรธรรมมาจารย์ บัว ธรรมโชโร ณ เมรุวัดอรุณราชวราราม 9 กรกฎาคม 2515).

พระพนวิลาส (อนน) ไต่ถามถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพระสงฆ์ ในระดับต่าง ๆ¹ คือ

1. พระราชาคณะ ประกอบด้วย สมเด็จพระสังฆราช เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะรอง พระราชาคณะชั้นธรรม เทพราช พระราชาคณะผู้ใหญ่ฝ่ายอริยวาสี พระราชาคณะสามัญฝ่าย คันถุระ และวิปัสสนาธุระ พระราชาคณะยก²

2. พระครู ประกอบด้วย พระครูฐานานุกรม พระครูเจ้าคณะ พระครูเจ้าวัด พระครูพิเศษ

3. ฐานานุกรม คือ ผู้รับใช้เจ้าคณะ พระราชาคณะ พระครูเจ้าคณะ พระครูเจ้าวัด มีตำแหน่งเป็น 1) ปลัด 2) พระครูการคณะ 3) พระครูวิปัสสนา 4) พระครูพระปริต 5) พระครูวินัย 6) พระครูกุศล 7) พระครูสังฆ 8) พระสมุห์ 9) พระใบฎีกา

4. เปรียญ แบ่งเป็น เปรียญเอก โท ศรี และเปรียญสามัญ³ สำหรับพระรูปใด ที่เป็นเปรียญและฐานานุกรมด้วย เรียกว่า "ฐานาทรงเครื่อง"

¹พระพนวิลาส (อนน), ทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1 - 21.

²พระราชาคณะยก คือ พระราชาคณะที่ไม่ได้เป็นเปรียญและไม่ใช้พระฝ่ายสมณะ

³เปรียญสามัญ คือ ผู้ที่สอบได้ประโยค 1 - 2. และหมายถึงเปรียญสามัญที่สอบได้ ประโยค 2 แล้ว ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์สามัญเป็นพระที่ได้สมณศักดิ์เป็นทางการ ดังปรากฏใน "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1", หน้า 30 ว่า เมื่อพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ ได้จัดหาพระเถรสามัญได้ 3 รูป ตั้งสมณศักดิ์ เป็น

1. พระมหาสุเมธจารย์ อยุวัด ทองปู้ (วัดชนะสงคราม)

2. พระไตรสรณัชช อยุวัด บางหลวง เจ้าคณะรามัญในแขวงเมืองนนทบุรี และสามโคก

3. พระสุเมธน้อย อยุวัด บางยี่เรือใน

แต่คงว่าคณะสงฆ์สามัญได้มีการปกครองโดยมีเจ้าคณะใหญ่ดูแล แต่พระสงฆ์สามัญจะต้อง ขึ้นอยู่กับสมเด็จพระสังฆราช เช่นเดียวกับพระสงฆ์ชาติอื่น ๆ ดังที่กฎหมายในรัชกาลที่ 1 ใ้ระบุไว้

5. พิธีกรรม คือ พระสงฆ์สำหรับสวดพระปริตพิเศษต่าง ๆ

ในสมัยนี้ได้ปรากฏเจ้านายที่ไถ่เนวช เป็นพระภิกษุ และได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ เช่น พระเจ้านองยาเธอพระองค์เจ้าวาสุกรี หรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้านองยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ หรือวชิรญาณภิกษุ สมเด็จพระยาปวเรศวรียาลงกรณ์ หม่อมเจารอง หม่อมเจ้าสอน¹ เป็นต้น

การที่พระสงฆ์ได้รับสมณศักดิ์เช่นนี้ ย่อมเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับการได้รับเครื่องประกอบยศ คือ สุธรรณัญญ² พัดยศ เครื่องประกอบสมณศักดิ์ต่าง ๆ รวมถึง นิตยภัต³ ลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้น และตำแหน่ง มีหลักฐานว่า เครื่องประกอบสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในสมัยนี้ทำอย่างประณีต ดังตัวอย่าง เช่น การสร้างตาลปัตรเปรียญชนิดปักเลื่อมถวายพระสงฆ์ ปรากฏว่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสหย์เป็นผู้คิดขึ้น⁴ หรือการนำเอาพืชน้ำอันเป็นเครื่องยศของพระมหากษัตริย์ และเจ้านาย

¹ กรมสมมติอมรพันธ์ และกรมคำรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งพระราชาคณะ ..., หน้า 43. และ ห้องสมุดจุฬาราชมนตรี, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383) เลขที่ 196, สำเนาประกาศเรื่องสถาปนาหม่อมเจ้าพระจีนเทียบชั้นพระราชาคณะ หม่อมเจ้าสอน หม่อมเจารอง.

² สุธรรณัญญ เป็นแผ่นทองคำแผ่นหนึ่ง 48 กรัมเศษ กว้าง 18 เซนติเมตร ยาว 20 เซนติเมตร.

³ ทุกรายละเอียดใน จิตนา กระบวนแสง, เครื่องประกอบสมณศักดิ์, (กรุงเทพมหานคร: ชุมชุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2521).

⁴ สมเด็จพระวันรัตน์ (ทัฬหสุตฺต), พระธรรมเทศนาพระราชประวัติ, (งานฉลองพระนครครบ 100 ปี, 2425), อ้างถึงใน กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, พัดยศ และต้นไม้สำคัญในพุทธประวัติ, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 24. สมเด็จพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสหย์ เป็นพระปิตุชาธิราช ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรพระองค์นี้เป็นผู้ส่งเสริมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม โดยทรง จ้างครูจัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นในพระราชวัง และสำหรับบรรดาพระภิกษุที่เขาสอบไล่ได้เพียง 1 - 2 ประโยค ยังไม่ได้เป็นเปรียญก็ทรงรับอุปถัมภ์จนกว่าจะสอบได้.

ไปถวายพระกิติ¹ อาจทำให้เห็นสภาพของสังคมในสมัยนั้นได้สองประเด็น คือ รัฐเอาใจใส่
คณะสงฆ์มาก ประการหนึ่ง และพระภิกษุสงฆ์ ไ้แบ่งออกเป็นชนชั้นตามสถานภาพที่ได้รับการแต่งตั้ง
อีกประการหนึ่ง

5. การบำรุงสงฆ์

มีหลักฐานเฉพาะพระสงฆ์ในวัดหลวง เท่านั้นที่ทราบแน่ชัดว่ารัฐให้ความอุดหนุนใน
เรื่องปัจจัย 4 ดังนี้ คือ

ก.) ที่อยู่อาศัยและยานพาหนะ

การสร้างวัดในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมาก ทำให้คาดคะเนได้ว่า
พระสงฆ์สามเณรคงจะไม่มีปัญหาในเรื่องที่อยู่อาศัย ประกอบกับพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าฯ เกี่ยวกับการสร้างวัดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่าก่อสร้างไว้อย่าง
ใหญ่โตหลายวัดจนเป็นที่อยู่ของคนอนาถา² และผู้ไม่มีถือศาสนาจริง ๆ เขามาอาศัยอยู่³
แสดงว่าปัญหาเรื่องพระไม่มีที่อยู่อาศัยจึงหมดไป นอกจากนี้แล้ว ระหว่าง พ.ศ. 2326 - พ.ศ.
2343 อันเป็นระยะ 8 ปีสุดท้ายก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะสิ้นพระชนม์ ได้มีหลักฐาน
ว่ามีการซ่อมสร้างปฏิถาวรพระสงฆ์วัดต่าง ๆ ทุกปี กฎที่ถวายนี้จะสร้างเป็นคอกและคอกแต่งเครื่องใช้

¹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 16 พระราชปรารภ
เรื่องพักรองที่พระสงฆ์ไซ, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 228 - 230.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปริณิถนะส่วนที่ 2, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
2469), หน้า 26. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
ณ เมรุวัดเทพศิรินทร์ ปีชวด พ.ศ. 2469). และ พระราชปฎินาในชั้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 -
รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 127 - 8.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมุดตำนานว่าด้วยเรื่องพระพุทธรูป เลขที่ 19 มัด 2

ในกฎพรอม¹

สำหรับยานพาหนะที่ใช้ในการเดินทางของพระภิกษุสงฆ์นั้น พระราชาคณะผู้ใหญ่ จะได้รับการถวายวอในการเดินทางทางบก และพระราชทานเรือในการเดินทางทางน้ำ² ถ้า พระสงฆ์องค์ใดมีความสามารถพิเศษจะได้รับพระราชทานพาหนะในการเดินทางเช่นกัน ดังเช่น ตัวอย่างของ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ได้รับพระราชทานเรือกัญญาเป็นพาหนะตั้งแต่ เป็นสามเณร เพราะแสดงธรรมเทศนาโคไฟเพราะ³

ข) อาหารและการบริโภคน้ำ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการเกี่ยวกับ การทำบุญ ของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

- 1) การบำเพ็ญพระราชกุศลประจำ มีรายละเอียดดังนี้ คือ

¹ หองสมุทวารวิธาน, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 4/ก ตอน 21, ถวายของขึ้นปฏิสังขรณ์ใหม่แก่พระสงฆ์ ณ วัดสมอราย วัดคอกกระบือ วัดโมลีโลก และ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 8, หมายกำหนดการกำหนดพระฤกษ์ก่อราก ผนัง ยกเครื่องบนปฏิสังขรณ์มหาธาตุ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ เพื่อถวายพระสงฆ์

² หองสมุทวารวิธาน, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 1 ตอน 14, ทรงมีพระราชศรัทธาให้ทำวอขึ้นใหม่หลังหนึ่ง เพื่อถวายสมเด็จพระวันรัต. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 3 ตอน 15, ให้จ่ายทองคำเปลว ปิดเรือฉนวนแกงเพื่อถวายพระพิมลธรรม (อู) วัดสุทัศน์.

³ ฉันทิชัย, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม 1, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508), หน้า 30 - 31.

- ถวายบิณฑบาตเวร¹ แก่พระภิกษุ ประมาณ 100 รูป ทุกเช้า
- ถวายอาหารแก่พระภิกษุฉันเวรในเพลทุกวัน²
- ถวายกัณฑ์เทศน์แก่พระที่มาสวดพระธรรมเทศนาในพระบรมมหาราชวัง

โรงงาน พระอารามหลวง

- ถวายของขบฉันแก่พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระปริยัติธรรม
 - พระราชทานเสบียง³ แก่พระภิกษุที่ประกอบสังฆกรรม สวดพระปาติโมกข์
- และข้าราชการที่บอกหนังสือแก่พระภิกษุสามเณร

- พระราชทานอาหารเลี้ยงพระสงฆ์ที่ได้รับนิคมกัณฑ์ พระสงฆ์สวดพระปริต และพระสงฆ์อาพาธ⁴

2) การบำเพ็ญพระราชกุศลในโอกาสพิเศษ

ในการประกอบพระราชพิธีในเทศกาลทั้งพิธีพุทธและพราหมณ์ พระสงฆ์จะ
ได้รับพระราชทานจตุปัจจัยไทยทาน และอาหารคาวหวาน ดังที่ปรากฏ คือ วันตรุษสงกรานต์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงฯ กล่าวไว้ใน "พระราชพงศาวดาร
รัชกาลที่ 5," ว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไคนิมิตต์พระสงฆ์บิณฑบาตเวรแต่เฉพาะ
วัดระฆังกับวัดพระเชตุพน โดยผลัดเปลี่ยนกันมารับบิณฑบาต ในสมัยต่อมาจึงเพิ่มวัดต่าง ๆ เข้าไป

² พระมหากษัตริย์ทรงเลี้ยงอาหารพระสงฆ์ฉันเวร เป็นพระราชนุกิจประการหนึ่ง
ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเสด็จลงบาตรเวลา 9.00 น. และ
เลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวรเวลา 10.00 น.

³ ตัวอย่างเสบียงของพระที่สวดพระปาติโมกข์ คือ ข้าวสาร และรองเท้าน้ำ

⁴ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1158 (พ.ศ. 2339)

เลขที่ 1.

วันเข้าพรรษา สารท ออกพรรษา กรุณ ฌาปา เทศน์มหาชาติ ลอยกระทง พระราชนิพนธ์ และ
ระงับความไข้¹

ในบางครั้งจะมีการเลี้ยงพระสงฆ์ถวาย ข้าวแช่ ขนมเบื้อง ขนมจิ้นน้ำยา
ตามความเหมาะสมของฤดูกาล²

พระสงฆ์ที่เฝ้าทำประโยชน์ เช่น พระที่เป็นช่างก่อสร้างวัด³ พระสงฆ์
ที่เรียนพระปริยัติธรรม⁴ และพระสงฆ์ที่สวดพระปาติโมกข์ จะได้รับการอุดหนุนจากรัฐถวายเช่นกัน
อย่างเช่นวัดที่สวดพระปาติโมกข์ ทั้ง 117 วัด ในสมัยรัชกาลที่ 3 จะได้รับข้าวสารทุกวัด วัดละ
15 ทะนานและรองเท้าน้ำ ในแต่ละครั้งที่ประกอบอุโบสถสังฆกรรม⁵

มีข้อสังเกตว่า อาหารคาวหวานที่ใช้เลี้ยงพระเป็นการเกณฑ์ให้เจ้านาย
ขุนนางข้าราชการทำ⁶ โดยพระมหากษัตริย์จะออกค่าใช้จ่ายให้ ดังปรากฏว่า ในปลายรัชกาลที่ 1
พ.ศ. 2352 ได้มีการเกณฑ์ให้ข้าราชการทำอาหารคาวหวานเลี้ยงพระในวงเงิน 1 บาทต่อ
พระ 1 รูป กำหนดว่าจะต้องทำอาหารคาวหวาน รวม 10 อย่าง จากอาหารคาวที่ตั้งไว้ 12 อย่าง

¹ คุรยละเอียดในพระราชพิธี 12 เดือน

² เรื่องเดียวกัน.

³ หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 10
ตอน 41, ให้จัดสำรับถวายพระสงฆ์ที่ประทับกระจุกรฐานพระพุทธรูปไสยาสน์.

⁴ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1153 (พ.ศ. 2334) เลขที่ 1,
บัญชีเงินพระราชอุทิศสวนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์

⁵ หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2
ตอน 6, จัดกระจากถวายพระสวดพระปาติโมกข์

⁶ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 351.

และอาหารหวาน 10 อย่าง คือ ของควา มี ไส้กรอก ไข่เบ็ด 5 ฟอง ไก่แพง หมูคัก กุ้ง มะเขือขุ่น ไข่เจียว ลูกชิ้น กุ้งต้ม หน่อไม้ น้ำพริก ปลาแห้งคัก แดงโม ของหวานมี ขนมผวย ข้าวเหนียวแก้ว ขนมปัง ขนมใส่ไส้ กอวยถาว หนาเคียง หุ้ม ส้มขยา ผอยทอง และขนมตะไล¹

ค) การรักษาพยาบาลพระภิกษุอาพาธ

อาจสันนิษฐานได้ว่า ถ้าพระสงฆ์อาพาธจะได้รับการดูแลจากรัฐในเรื่องอาหาร และกัมปิยมูล คือ เงิน เพราะปรากฏว่า ในรายการพระราชอุทิศแผ่นดินอุทิศประจำปีในสมัยรัชกาล ที่ 1 - 3 ได้มีการถวายอาหารคาวหวานแก่พระสงฆ์อาพาธทุกปี² สำหรับการถวายกัมปิยมูลนั้น จะเห็นได้จากการถวายกัมปิยมูลแก่พระสงฆ์อาพาธที่มณฑลอยุธยาวัชชนะสงคราม 6 องค์ องค์ละ 5 ตำลึง³ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชกณะหัวเมืองจะได้รับการรักษาพยาบาลจากรัฐด้วยเช่นกัน ถ้าหาก เหลือความสามารถของเจ้าเมืองในการรักษา อาจขอพระราชทาน "หมอล่วง หมอนวด" จาก ในกรุงขึ้นไปรักษาได้⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 362 - 3.

² หองสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1158 (พ.ศ. 2339) เลขที่ 1. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 55, บัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ ในการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1197.

³ หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 8 ตอน 5, ถวายกัมปิยมูลแก่พระสงฆ์ที่ป่วยอยู่วัชชนะสงคราม 6 รูป.

⁴ หองสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 19 ตอน 1, ร่างคอบพระยามหาอำมาตย์ถึงพระพิเรนเทพ เรื่องพระธรรมราช วัดศาลาปูนอาพาธ และ หองสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 25 ตอน 1, ร่างจดหมายพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่าให้หมอนวดหมอยา ขึ้นไปรักษาพระสุวรรณเจดีย์วัชสุวรรณคาราม.

ในกรณีที่พระทรงสมณศักดิ์มรณภาพลง จะโปรดให้เป็นศพหลวง¹ ถ้าเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ พระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพถวายพระองค์เอง² ส่วนพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่อยู่ตามหัวเมืองจะได้รับพระราชทานสิ่งของที่ใช้ในงานศพ ดังเช่นในงานศพของพระสังฆราชาเมืองนครราชสีมา ได้รับพระราชทาน ศีลาหนาเพลิง 1 สำหรับคือฆาชาวม รองเท้า³ เพียงแต่พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จไปในงานพิธีถวายเท่านั้น

ง) เครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้

ดูเหมือนว่าเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในการที่จะบำเพ็ญพระราชกุศลค่านนี้แก่พระสงฆ์ สิ่งที่จะขาดไม่ได้ในการบำเพ็ญพระราชกุศลประจำปี คือ การอุปสมบทนาคหลวง พระราชกุศลผาพระภุชงค์ สิ่งที่พระราชทานแก่พระสงฆ์ค่านนี้

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1185 (พ.ศ. 2366) เลขที่ 2, เรื่องการพระราชพิธีศพพระวิสุทธิเดระวัดบางบอน พระราชทานเป็นศพหลวง. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 7 ตอน 4, สวดพระอภิธรรมศพพระมหาเพิ่ม วัดเทพธิดาราม. เรือง อรรถวิบูลย์ กล่าวไว้ใน "ธรรมเนียมพระสงฆ์สมณศักดิ์มรณภาพ," ในพิธีกรรมนิยมสงฆ์, หน้า 72. ว่า เป็นการเลียนแบบราชการ ขุนนางในทางโลกที่ต้องกราบบังคมทูลลาตาย สำหรับพระครูสัญญาบัตรขึ้นไปจนถึงสมเด็จพระราชาคณะ เมื่อมรณภาพผู้ใกล้ชิดต้องกราบบังคมทูลลาตายเช่นเดียวกัน ยกเว้นพระองค์นั้นฆ่าตัวตาย.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385) เลขที่ 1 ตอน 5, พระราชทานเพลิงศพพระปัญญาคัมภีร์เดระวัดเทพธิดาราม ณ เมรุที่มวัดสระเกศ พระนคร.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 6 ตอน 2, พระราชทานเพลิงศพพระสังฆราชา และ พระมหาพิชัยคชลักษณ์ที่เมืองนครราชสีมา. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 1, โปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของขึ้นไปทำศพพระครูเมธังกร เมืองชัยนาท.

- เครื่องนุ่งห่ม ประกอบด้วย ไตรจีวร สมง กราบพระ รัตอก อังสะ รัตเอา สะไบ ชุบสงฆ์ ถลกบาตร ยาม รองเท้า รม เสื้อ

- บริหารต่าง ๆ เช่น กาน้ำ กระจาด หมอมุต หมอธำระ หมอน โคม หนังสือ เครื่องชา ตะบะถวยชาม รม ไมเท้า หวาย สายระเคียง ตาลบัตรใบตาล บาตร ตะลุ่ม

- นิตยภัต คือ เงินมูล หรือเรียกว่า คากัปปิย

- วัสดุที่ไหม้แสงสว่าง คือ เทียน น้ำมันมะพร้าว

สำหรับผ้าที่เสถียรพระสงฆ์นั้นเป็นผ้าขาวที่เกิดให้หัวเมืองทำ โดยใช้เงิน เบี้ยหัวค้ำซื้อ ดูเหมือนว่าเป็นสิ่งเดียวที่ทางรัฐไม่ได้เกณฑ์บังคับจากหัวเมือง¹ เครื่องนุ่งห่มของสงฆ์ คือ ผ้าไตร ยังแบ่งเป็นผ้าไตรชนิกคือและเสวควย ผ้าไตรอย่างคี่ คือ ผ้าไตรแพร ผ้าไตรชนิกที่เลว มักจะเรียกกันว่า "ไตรตกน้ำตาย"² อย่างไรก็ตาม ราคาผ้าไตรราคาประมาณไตรละ 5 - 8 บาท

โดยปกติเป็นประเพณีที่พระมหากษัตริย์จะต้องส่งผ้าไตรไปทอดกฐินในหัวเมือง โดยจะส่งผ้ากฐินจำแนกไปตามความสำคัญของเมืองเป็นผ้ากฐิน เอก โท ตรี เจ้าเมืองจะนำผ้าไตรที่ไ้รับพระราชทานไปทอด และถวายพระราชาสกุลเข้ามาในกรุงพร้อมทั้งชี้แจงรายละเอียด

¹ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364) เลขที่ 3, หองตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดีถึงพระยานครและฝ่ายบัณเฑาะฐิ พระยาปทุมธานี และฝ่ายเหนือ เรื่องเกณฑ์ชาวท่าสรงถวายพระกฐินและพระสวดพระปาติโมกข์. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เลขที่ 4, เรื่องบัญชีกองกุศล ปิฎญ นพศก ถึงปีระกา นพศก จ.ศ. 1189 - จ.ศ. 1199.

² พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 415.

ในการทอกรฐินมาด้วย¹ ปรากฏว่า ในปีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงครองราชสมบัติ คือ พ.ศ. 2368 ไฉฉวยนาพระกรฐินแก่พระสงฆ์หัวเมือง² ต่อไปนี้ คือ

- หัวเมืองที่ขึ้นกับมณฑลไทย 34 หัวเมือง ไฉรับนาเอก 2 สำหรับ นาครี 110 สำหรับ
- หัวเมืองที่ขึ้นกับกลาโหม 8 หัวเมือง ไฉรับนาเอก 2 สำหรับ นาครี 42 สำหรับ
- หัวเมืองที่ขึ้นกับกรมท่า 9 หัวเมือง ไฉรับนาเอก 2 สำหรับ นาครี 22 สำหรับ

นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์จะบำเพ็ญกุศล "ถวายไตรปิ" แก่พระสงฆ์ที่ได้รับยศ เป็นพระราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ พระพิธีธรรม พระสงฆ์ที่พระมหากษัตริย์ทรงรู้จักคุ้นเคย พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช และพระช่าง พระที่อยู่ในขอบข่ายดังกล่าวจะได้รับพระราชทาน นาไตรพิทั้งสิ้น³

นอกจากการถวายไตรปิแล้วยังมีการถวายวัสดุที่ให้แสงสว่างด้วย ดังจะเห็น ได้จากการพระราชกุศลฉลองเทียนพรรษาในเดือน 8⁴ ทุกปีประการหนึ่ง นอกจากนี้มีการ ถวายเทียนแก่พระสงฆ์ที่เป็นพระราชาคณะ พระฐานานุกรม พระเปรียญ พระเทศน์มหาชาติ

¹ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172 (พ.ศ. 2353) เลขที่ 12, หองตราถึงพระยาศรีธรรมโศกราช เรื่องส่งนาไตรองค์พระกรฐินหลวงออกมาให้พระยานครทอก พระอารามหลวง. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 109 ตอน 2, ราชสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงราชบุรุษว่าที่อุปราช เมืองรอยเอ็ด ตอบรับผลเร็วส่วย นำรัก และบอกถวายพระราชกุศลในการทอกรฐิน.

² หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 (พ.ศ. 2368) เลขที่ 22, บัญชีนาพระกรฐินและนาไตรปิ ปีระกา สัพทก.

³ หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 6 ตอนที่ 24, พระราชาคณะ ฐานานุกรมก็ รับนาไตรปิที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และ "การพระราช กุศลฉลองไตรปิ," ใน พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 20.

⁴ พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 500.

พระครูสุวัด เจ้าอธิการ เจ้านายที่ผนวช และพระสงฆ์ที่ปฏิบัติกรรมฐานทั้งในกรุงและหัวเมือง ซึ่งจะได้รับพระราชทาน นามันมะพร้าว เทียน พร้อมทั้งอุปกรณ์ คือ ไส้เทียน สี่มิ่ง ฝั้นเทียนควย เมื่อวัดหลวงวัดโคกชาติแคลนน้ำมัน ก็สามารรถขอน้ำมันจากรัฐได้ ตัวอย่างเช่น พระธรรมราชา วัดศาลาปูนกรุง เกาถวายพระพรของนามัน มะพร้าว เพื่อตามตะเกียงบูชาพระ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีรับสั่งให้ถวายเดือนละ 6 ทะนาน¹ เป็นต้น

จ) นิตยภัต

ความหมายของคำว่า นิตยภัต คือ อาหารหรือค้ำอาหารที่ถวายพระเป็นประจำ² ในที่นี้เน้นถึงความหมายประการหลังคือ ค้ำอาหารที่ถวายพระภิกษุสามเณรเป็นสำคัญ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ทรงเปลี่ยนจากการถวายเบี้ยหวัดหรือเงินเบี้ย อย่างที่ทำในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี มาเป็นถวายนิตยภัตทุกเดือน³ แม้ว่าจะได้หยุดไประยะหนึ่งในตอนต้นรัชกาล เนื่องจากพระธรรมธีรราชมุณี (ชิน) ไก่ถวายคำแนะนำว่าไม่ควรถวายเงินแก่พระสงฆ์ เพราะจะทำให้พระที่รับเงินทองของอาบัติ พระองค์จึงเปลี่ยนมาถวายอาหารแทนทุกเช้าสำหรับวัดหลวง แต่ต่อมาพระธรรมธีรราชมุณี มีความผิดในเรื่องรับเงิน⁴ ทำให้พระองค์เลิกคำสั่งห้ามพระภิกษุรับเงินทอง สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระองค์ถวายนิตยภัตแทนอาหาร คือ พระสงฆ์เบื่อหน่ายในการสำรวมระวังตัวเวลาเขาออกพระราชมัง และต้องเขามารับอาหารสายมาก นอกจากนี้ยังจำใจในเรื่องอาหาร⁵ ควย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 9/ก. ให้นามันมะพร้าวถวายพระธรรมราชา เดือนละ 6 ทะนาน และขึ้นพระสวดพระปาติโมกข์ วัดกัลยาณารามอีกรูปหนึ่ง

² พจนานุกรมไทยฉบับนักเรียน, (พระนคร: สำนักพิมพ์อุดมศึกษา, 2510), หน้า 101.

³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 246.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 464.

⁵ เรือง อรรถวิบูลย์, "นิตยภัต," พิธีกรรมนิยมสงฆ์, หน้า 217.

ทรงมีรับสั่งให้เบิกจ่ายเงินจากท้องพระคลังตั้งไว้ เป็นงบเดือนสำหรับถวายพระสงฆ์¹ การจ่าย
 นิตยภัตนี้ พระราชทานพระสงฆ์วัดหลวงในกรุงและหัวเมืองทุกวัด² แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
 ทรงกล่าวว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการถวายนิตยภัตสำหรับวัดราษฎร์บ้างวัดคฤ³

จากเอกสารของครอว์ฟอร์ด ซึ่งได้เข้ามาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 2⁴ ทำให้
 ทราบว่า นิตยภัต ที่ถวายพระสงฆ์นับเป็นรายจ่ายออกสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งมีหลักเกณฑ์ในการจ่าย
 นิตยภัตแก่พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้ คือ⁵

1. พระผู้ทรงสมณศักดิ์เป็น พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม
2. เจ้านายที่ทรงผนวช
3. พระภิกษุสามเณรที่สอบได้เป็นเปรียญ
4. พระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในพระอารามหลวง หรือที่เรียกว่า พระอนุจร

¹ เรื่องเดียวกัน.

² ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 295.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป,"
 ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ..., หน้า 131 - 5.

⁴ กรมศิลปากร, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 125.

⁵ พระราชบัญญัติรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 142 - 145.

อัตราเงินเคียนที่ถวายแก่พระสงฆ์สามเณร ต่างกันตามลำดับความสำคัญดังนี้

ตารางที่ 1 อัตราเงินเคียนที่ถวายแก่พระสงฆ์สามเณรในปลายรัชกาลที่ 3

อันดับ	ระดับ	เคียน	ปี
1	พระราชกณะผู้ใหญ่	20.00	240.00
2	พระราชกณะชั้นธรรม	19.00	220.00
3	พระราชกณะชั้นเทพ	18.00	216.00
4	พระราชกณะสามัญ	16.00	192.00
5	พระปลัดตำแหน่งใหญ่	12.00	144.00
6	พระครูบางองค์และเปรียญ 7 ประโยค ¹	10.00	120.00
7	เปรียญ 5 - 6 ประโยค พระครูปลัด และพระครูอธิการ	8.00	96.00
8	เปรียญ 4 ประโยค และพระครูมีนิตยภัตบางรูป	6.00	72.00
9	เปรียญ 3 ประโยค และพระครูฐานานุกรมสามัญ และพระสงฆ์ อนุจรในพระอารามหลวง	.50	6.00

ที่มา: หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371)
 เล่มที่ 2, ราชนามสมเด็จพระราชกณะและราชกณะ พระครู ฐานาเปรียญวัดต่าง ๆ ที่ได้รับ
 นิตยภัต. และ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าฯ, หน้า 417.

¹ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 เล่มที่ 2, กล่าวว่า เปรียญ เอก อู (อุคม)
 ได้รับนิตยภัตเคียนละ 14 บาท ส่วนเปรียญ เอก ม. (มัธยม) ได้รับนิตยภัตเคียนละ 10 บาท.

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีหลักฐานระบุว่า โถถวายนิตยภัตเป็นพิเศษแก่พระลัγκα¹ และพระภิกษุที่ตาบอด ทั้ง 2 ขาง แต่สามารถสวดพระปาติโมกข์ได้ควย²

สำหรับเจ้านายที่ผนวชนั้น นอกจากจะไ้รับนิตยภัตแล้ว ยังไ้รับเบี้ยหวัดประจำปีเหมือนกับสมัยที่ยังไม่ไ้ผนวชควย³ ซึ่งผิดกับข้าราชการที่ลาผนวชเลยหนึ่งพรรษาขึ้นไปแล้วปรารภนจะบวชต่อไปก็ไ้ไม่ไ้รับเบี้ยหวัดเงินปีที่เคยไ้⁴

¹ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 461.

² ห้องสมุดชินญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2 ตอน 6, จดนิตยภัตถวายพระจัษุบอดทั้ง 2 ขาง สวดพระปาติโมกข์ไ้ ณ วัดอรุณราชวราราม. พระที่ตาบอด ชื่อ สมันิก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระราชทาน ขาวสารวันละทะนาน และเงินวันละ 1 เฟื้องทุกวัน.

³ พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 51 - 53.

⁴ พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 53. และ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 (พ.ศ. 2398) เลขที่ 190, ข้าราชการบวชไม่สึกในปี พ.ศ. 2398 จำนวน 8 คน.

อาจเปรียบเทียบการจ่ายนิตยภัตในสมัยรัชกาลที่ 1 กับสมัยต้นรัชกาลที่ 3 ได้ดังนี้

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบการจ่ายนิตยภัตในสมัยรัชกาลที่ 1 กับสมัยต้นรัชกาลที่ 3

ผู้ได้รับนิตยภัต	พ.ศ. 2348		พ.ศ. 2370	
	จำนวนรูป	จำนวนรายจ่าย	จำนวนรูป	จำนวนรายจ่าย
พระราชอาคันตุกะและฐานานุกรม	55	833.00	—	16,747.00
เจ้านายที่ผนวช	—	—	4	112.00
พระภิกษุสามเณรเปรียญ	51	480.00	41	4,238.00
พระสงฆ์อันดับ	—	—	5936-7059	19,436.25
รวม		1,313.00		40,260.25

ที่มา: หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1167 (พ.ศ. 2348) เลขที่ 3, บัญชีเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลเกณฑ์บุญสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ. 1167. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 70, เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1191.

แสดงให้เห็นว่าอัตราการถวายนิตยภัต แก่พระภิกษุสามเณรได้เพิ่มขึ้นเป็น 3 เท่า ในสมัยต้นรัชกาลที่ 3 และในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 การถวายนิตยภัตได้เพิ่มขึ้นเป็น 2 เท่า ของอัตราที่ถวายพระสงฆ์สามเณรในต้นรัชกาล ทั้งนี้สังเกตได้จากอัตราการถวายพระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อต้นรัชกาลที่ 3 ใช้จ่ายในการนี้ เดือนละ 5,360 บาท ปีละ 64,320 บาท และในปีที่มีเดือน 8 สองหน หรือมีพระอนุจรในพระอารามหลวงมาก

พระองค์จะทรงจ่ายเงินถึงปีละ 80,000 บาท¹ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราช
ปรารภว่า²

... ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เขามาบริวารการในวังเห็นคังเอาเห็ดต่างนำ
กลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่าก็มีปีละหน แต่เมื่อวันรับ
เบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ไต่ถามว่าพระสงฆ์โดยมาก ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวัง
วันไร กลับไปมือเปล่าก็ไม่ ...

หลักฐานดังกล่าวข้างต้น ย่อมชี้ให้เห็นว่าพระสงฆ์ได้รับการอนุเคราะห์ในด้านความ
เป็นอยู่และวัตถุปัจจัยจากรัฐเป็นอย่างมาก

สถานภาพของพระสงฆ์

จำนวนพระภิกษุสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏตัวเลขที่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ
ผนวช ซึ่งอาจผนวชในระยะสั้นหรือบวชตลอดชีวิต แต่อาจคาดคะเนได้จากบันทึกของชาวต่างชาติ
ที่ได้อาศัยอยู่ในเมืองไทยสมัยนั้น และจำนวนพระสงฆ์ที่พระบางรูปได้สำรวจไว้

สังฆราชปาลเลกซ์โคบันตีกล่าว ว่าวัดในเมืองหลวงมีพระภิกษุ ประมาณ 100 - 600 รูป
ส่วนในหัวเมืองมีพระสงฆ์ ประมาณ 10 - 12 รูป ในแต่ละวัด ฉะนั้น จึงประมาณว่ามีพระสงฆ์
เฉพาะในกรุงเทพฯ ประมาณ 10,000 รูป และทั่วประเทศคงมีพระสงฆ์อยู่ราว 100,000 รูป³

¹พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 417 - 418.
และ พระราชปจฉาในชั้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 142 - 5.

²พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 418.

³ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 476 - 7.

อย่างไรก็ดีในสมัยรัชกาลที่ 3 โคมี่พระสงฆ์ทำการรวบรวมจำนวนพระสงฆ์จากบัญชีพระภิกษุสงฆ์วัดต่าง ๆ โคมี่สรุปออกมาว่า มีพระมหานิกาย 28,000 รูป และพระรามัญ 2,000 รูป จะพบว่าจำนวนพระสงฆ์สถิติหลังต่างกับสถิติของพระสงฆ์ที่สังฆราชपालเลกซ์ประเมินไว้มาก

สาเหตุของการบวช เป็นพระภิกษุสงฆ์

อาจกล่าวได้ว่า เป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับชายไทยที่จะต้องบวชเรียน เพราะสังคมนิยมว่าผู้ที่บวชเรียนแล้ว เป็นคนสูง หรือ เป็นคนที่สมบูรณ์ ส่วนผู้ที่ยังไม่ได้บวชเป็นคนค่อม ไม่มีความรู้ เนื่องจากการบวช เป็นสิ่งที่ยอมรับว่าถูกต้องควรยกย่องของผู้บวชในสังคมไทย² จึงมีผู้เข้ามาบวชอยู่มาก ถึงแม้ว่าจะมีวัตถุประสงค์ในแง่ลบก็ตาม

การที่กล่าวเช่นนั้น เพราะโคมีผู้เข้ามาบวช เป็นพระภิกษุสงฆ์ด้วยสาเหตุอื่น ๆ แอบแฝงอยู่ นอกเหนือจากผู้ตั้งใจบวชเพื่อประพฤติปฏิบัติธรรมและแสวงหาความรู้

ดังจะพบว่า มีผู้เข้ามาบวช เพื่อหลบหนีการเกณฑ์แรงงาน³ เนื่องจากการบวชเป็นพระภิกษุสามเณรจะไ้รับยกเว้นไม่คองทำงานเกณฑ์ ดังที่เรียกกันว่าไพร่ คองคอกอยู่ในบังคับของมูลนาย ซึ่งคองทำงานหนัก จะเห็นได้จากคำกล่าวของสมภารวัดป่าเลไลยก์ที่มีต่อสามเณรแก้วเมื่อจะสึกว่า⁴

¹ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 563.

² คุรยละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ร่ายทำขวัญนาค, อ้างถึงใน วัชรูธิ สุทธิสังกราม, พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, หน้า 440.

³ "สุภาษิตศิครญาณ," ใน สุภาษิตสุนทรภู่และสุภาษิตศิครญาณ, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2510), หน้า 35. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพนางนกแก้ว นิตยสุทธิ ณ เมรุวัดใหม่อัมพร อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา 11 เมษายน 2510),

⁴ ขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506), หน้า 130.

... สรวทาสีหาคิมันช้วนัก	จะลี้กไปให้เขาลักเองหรือหา
ขอมือค้ำแลวระกำทุกเวลา	โพลกับบ่าแบกกันจนบรรลัย
ถึงมูลนายรักมั่งจะยังชั่ว	เอนคู้ควหาให้ทำการหนักไม่
แม่มั่งก็จะไซ้ให้เจบใจ	เลื่อยไมลากซุงสาละพา

ความจริง เรื่องที่มีผู้อาศัยวัด อาศัยมาเหลืออง เป็นที่หลบภัยได้ปฏิบัติกันมานาน ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คงจะพบว่า เมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กษัตริย์จักรพรรดิไท่แก่ชาวราชบริพารผู้ใกล้ชิด เพราะเกรงว่าจะได้รับอันตรายหากยังอยู่ในเพศสรวทาสต่อไปสำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่เห็นชัด คือ กรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุในสมัยรัชกาลที่ 2 ตามประเพณี ไม่ได้ตั้งพระทัยที่จะผนวชอยู่นาน แต่เมื่อราชสมบัติตกอยู่กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กษัตริย์เป็นพระภิกษุต่อไปโดยไม่มีกำหนด ทั้งนี้เพื่อความปลอดภัยของพระองค์เอง และจะเห็นได้ว่า เมื่อประมาณ พ.ศ. 2391 ได้มีการกวาดล้างจีนตัวเหี้ยอย่างขนานใหญ่ ชาวไทยแซ่ทจีนเป็นจำนวนมาก ชาวจีนบางคนต้องฆ่าตัวเอง เพราะความมกอยาก หรือมิฉะนั้นต้องหาทางออกโดยการโกนผม เอาผมเหลือองมาบุงหม เพราะชาวจีนถือว่า ถ้าโกนผมบวชแล้วถึงจะมีชีวิตตายก็จะไม่มีโทษ ศัตรูจะไม่ทำอันตราย²

การบวชเป็นพระสงฆ์สามเณรของชายไทย เป็นสิ่งที่รัฐสนับสนุน เพราะฉะนั้นผู้บวชสามารถจะอยู่ในสมณเพศได้นานเท่าที่ต้องการ³ และอาจบวชต่อไปตลอดชีวิต สันนิษฐานว่าจากการที่ผู้บวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ได้รับอภิสิทธิ์บางอย่าง เช่น ไม่ต้องเสียภาษีอากรทุกชนิด³ ไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน เป็นต้น จึงน่าจะมีชายไทยบวชเพื่อหลบหนีมาสังกัดมูลนายมากจริง

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, (ฉบับที่: โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 39 - 40.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 129.

³หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 (พ.ศ. 2398) เลขที่ 190.

⁴ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 494.

ลักษณะของผู้เขามาบวช เป็นพระอีกประการหนึ่ง คือ ผู้ที่เป็นหนี้เป็นสิน ผู้รายหนี้ถูก¹ ทาส หรือคนจรจัด ทำให้เห็นว่า ผู้รายในสังคมเขามาอาศัยผาเหลืองอยู่ควย² สำหรับทาสนั้น เป็นกลุ่มชนที่นายประกันยินยอมให้บวช เป็นพระโคบางส่วน ดังที่โคปรากฏมีการไถตัวทาสให้ได้รับ การอุปสมบท แต่ก็มีทาสที่หนีมาบวชอยู่ควย³

ในสุภาษิตศิรญาณ โลกกล่าวถึงสาเหตุการบวชของพระคนหนึ่งว่า⁴

น้ำใจเอ๋ยเห็นกรรมไม่ทำชั่ว
 บวชตั้งตัวตั้งใจบวชโคเรื่อง
 บวชหลบราชการหนักบวชยกเยื้อง
 บวชหาเฟื่องหาไฟบวชไม่ตรง

ยอมแสดงให้เห็นว่า นอกจากจะมีผู้มาบวช เนื่องจากศรัทธาตั้งใจปฏิบัติที่ปฏิบัติชอบแล้ว มีเหตุผลอื่นอีก เช่น เพื่อหวังทรัพย์สมบัติ และปรากฏเป็นความจริงว่า พระสงฆ์องค์ใดที่มีความ สามารถในการแสดงพระธรรมเทศนาจะเป็นผู้มีผู้ฟัง เพราะประชาชนนิยมฟังเทศน์กันมาก เมื่อ

¹อย่างกรณีของอายุพู่แหยม ผู้รายเกาหลบหนีคุกไปอาศัยอยู่กับพระสงฆ์สามเณร หลบซ่อนอยู่ตามวัดต่าง ๆ และเที่ยวทำอันตราย ผู้รายละเอียดยกใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404 เลขที่ 83 ประกาศเรื่องให้สำรวจภุคทัสส์อาศัยวัด จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2399), หน้า 138. และ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็น พระภิกษุ เคยขอพระราชทานโทษอายุเนตร ผู้รายฆาคนตายมาบวชเป็นพระ.

²ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404 เลขที่ 176 ประกาศพระราชบัญญัติ พระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด, หน้า 332 - 342.

³เรื่องเดียวกัน.

⁴"สุภาษิตศิรญาณ", ใน สุภาษิตสุนทรภู่และสุภาษิตศิรญาณ, หน้า 35.

นิมนต์พระสงฆ์ไปเทศน์คราวใด ก็จะมีการรวบรวมเครื่องกัณฑ์เทศน์ สังฆราชปาลเลกัณฑ์เล่าว่า
 ผู้นิมนต์พระมาเทศน์ จะถวายเงินประมาณ 1 ชั่ง พร้อมทั้งสิ่งของเครื่องไทยทานอื่น ๆ เช่น
 หมาก พลุ ยาสูบ ใบชา น้ำตาลกรวด เทียน ขาวสาร ปลาแห้ง¹ เป็นต้น ฉะนั้น เมื่อบวชเป็น
 พระสงฆ์อยู่ระยะหนึ่ง พระก็สามารถที่จะสะสมเงินทองและสิ่งของใดสำหรับพระบางรูป

บางครั้งมีผู้เขาไปบวชเป็นพระ เพราะต้องการจะหนีความทุกข์ยาก ดังจะเห็นได้จาก
 กรณีของสุนทรภู่ กล่าวกันว่า เพราะสุนทรภู่ไม่ถูกกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ตั้งแต่ครั้งเป็น
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์² สุนทรภู่จึงไปบวชเป็นพระเพราะเกรงราชภัย แต่บางหลักฐานกล่าวว่า
 ไม่ใช่เพราะไม่ถูกกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่เป็นเพราะสุนทรภู่เกิดวิวาทกับญาติ³ แต่
 ไมว่าจะเป็นประเด็นใดก็ตาม ย่อมจะพิสูจน์ได้ว่า เมื่อผู้ใดก็ตามที่อยู่ในสังคมไม่มีความสุขแล้ว
 ก็มักจะเขาไปอาศัยวัดอยู่ เป็นลักษณะทางออกของสังคมประการหนึ่ง ดูเหมือนว่าจะเป็นเรื่องที่
 นาสรรเสริญมากกว่านารังเกียจ ในการที่ผู้หนึ่งผู้ใดจมนอยู่ในโลก ในสังคมที่หนาวระคับหนึ่งแล้ว
 ก็อาจจะเขาไปแสวงหาความสงบอยู่ในรูปของพระภิกษุ หากเชื่อว่าวรรณกรรมในสมัยใด ย่อมจะ
 สะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมและค่านิยมในสมัยนั้นแล้ว จะพบว่าในวรรณกรรมเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่
 ได้ตั้งใจให้วรรณกรรมเรื่องนี้จบลงด้วยการที่พระอภัยออกบวชเป็นพระภิกษุ⁴ อาจชี้ให้เห็นไควา
 การบวช เป็นสิ่งที่ดีที่สุดในชีวิต

¹ ปาลเลกัณฑ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 484.

² สุนทรภู่, พระอภัยมณี, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2511), หน้า 20 - 23.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

⁴ ความจริงสุนทรภู่ ตั้งใจจะให้เรื่องจบลงตอนที่พระอภัยมณีออกบวช แต่ได้รับการ
 สนับสนุนจากกรมหมื่นอัปสรสุภาเทพา ไท่แดงค่อ ผู้เชี่ยวชาญในวรรณกรรมอธิบายว่า ผลงาน
 ไท่แดงค่อไม่ใช่ของสุนทรภู่ทั้งหมด

การที่ชาวไทยไม่ขัดขวางการบวชของผู้ที่เขามาวช เพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวข้างต้น อาจอธิบายได้ว่า เป็นเพราะความเชื่อมั่นของชาวไทย ในสรรพคุณของศาสนาควย ดังจะเห็นได้จาก เรื่องราวของลูกชายอนาถบิณฑิกเศรษฐี¹ ซึ่งในตอนแรกไม่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่ถูกพอลางให้ไปฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าทุกวัน ก็สามารถเปลี่ยนแปลงลูกชายของอนาถบิณฑิกเศรษฐีให้เป็นผู้เห็นแจ้งในสังขารมโค ชาวไทยมีความเชื่อที่ว่าเขาไปไกลศึกษาศาสนา แม้จะเลวสักเพียงใด แต่จะได้รับการกล่อมเกล่าให้เป็นคนดี ดังจะพบว่าเมื่อกวาดตอนเขลยสงครามเขามาในประเทศ มักนิยมนำเขลยเหล่านี้ให้เป็นชาพระ คูแลวกและปรณนิตติพระ เพื่อจะคักกริยามารยาท และกล่อมเกลานิสัยใจคอ² ควย เห็นได้ชัดในกรณีที่กรมพระราชวังบวรมหาศักคิพลเสพ โคพระราชทานครวัเวียงจันทร์ถวาย เป็นชาพระวัคบวรนิเวศในสมัยรัชกาลที่ 3³ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การบวชเป็นพระภิกษุจะต้องอยู่ในสภาพที่จำกัดความต้องการทางโลก ซึ่งสวนทางกับความอยากของมนุษย์ จึงมักกล่าวกันว่า การบวชเป็นพระต้องทวนกระแสของโลก การจำกัดความอยากของผู้ที่เขามาวชจึง เป็นการป้องกันผู้ที่ไม่มีความศรัทธาจริงของผู้บวชใด อยู่ในศาสนาต่อไปไม่ได้ สำหรับผู้ที่บวชอยู่ในเพศบรรพชิตต่อไปทั้ง ๆ ที่ไม่ศรัทธาและประพฤติตัวเหลวไหล ก็ไม่ใช่ว่าจะอยู่ในสภาพพระโคอย่าง เป็นอิสระ เพราะได้รับการสอดส่องดูแลจากเจ้าหน้าทีรัฐ คือ กรมสังฆการี ทั้งในกรุงและหัวเมือง ดังจะเห็นได้จาก การลงโทษ และการสึกพระเป็นจำนวนมาก ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394

¹ ชุมนุมพหุภุคถาย ญโฐ ภาค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาบุญ, 2505)

หน้า 59 - 62.

² สัมภาษณ์ เริง อรรถวิบูลย์, กองศาสนศึกษา กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 15 กุมภาพันธ์ 2522.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัคบวรนิเวศ, หน้า 14.

เมื่อศึกษาถึงระบบความเชื่อในเรื่องการบวชจากไตรภูมิ จะพบว่าไคกลาวถึงบทลงโทษพระภิกษุสงฆ์ที่ทุศีลในประการต่าง ๆ อย่างรุนแรง¹ เช่น พระที่ไม่รักษาศีลขบถ ประพฤตินอกพระธรรมวินัย บวชเพื่อหวังลาภสักการะ เสี่ยงชีวิตถวายอาภัพที่มีชอบ เป็นต้น จะต้องตกนรกขุมต่าง ๆ ตามโทษหนักและเบาที่ใดกระทำ บทลงโทษในไตรภูมินาจะมีผลต่อผู้ที่เขามาบวชถวาย เพราะเหตุว่าไตรภูมิเป็นวรรณกรรมที่แทรกเข้าไปอยู่ในคติความเชื่อของคนไทยมาก และความเชื่อในรูปของนามธรรมเช่นนี้ยอมง่ายต่อการยอมรับ แต่ยากต่อการพิสูจน์ว่าจริงหรือไม่

อย่างไรก็ตาม จะพบว่าผู้ที่เขามาบวชเรียนอยู่ในระยะหนึ่งแล้วสึกออกไป ก็มักจะเห็นได้จากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้มีพระราชดำรัสถามพระราชอาคันตุกะเกี่ยวกับการที่พระสงฆ์ไม่บวชเรียนอยู่นานว่าเป็นเพราะเหตุใด² ย่อมแสดงว่ามีพระที่สึกออกมาบ้าง สำหรับสาเหตุที่พระสงฆ์ไม่บวชอยู่นาน พระราชอาคันตุกะได้ถวายคำตอบว่าเป็นเพราะ³

1. วายุพัดให้ตกจักษุชงาย หมายถึง เบื่อหน่ายจากการเล่าเรียนเพราะมีคณมาอายุแหยม
2. กิณชาติเบียดเบียน หมายถึง มีโรคภัยไข้เจ็บ
3. ผูงนางกินรีเก็บเอาไปเซยชม หมายถึง ผูหญิงเขามาติดพัน ทำให้พระภิกษุ

รอนดาเหลืออง

4. กัจฉปะชบักเพิกเสียให้สินชีพ หมายถึง พระบวชอยู่เสียชีวิตลง
5. นำและเปลือกคตมิโคบริบูรณ์ หมายถึง การไม่มีบุญกุศลเพียงพอ

อาจสันนิษฐานได้ว่า พระภิกษุบางกลุ่มไม่ใคร่หวังจะเขามาบวชอยู่ตลอดชีวิต หากแต่เขามาศึกษาเล่าเรียนและสึกออกไป อย่างเช่น บรรดาลูกหลานของขุนนางข้าราชการที่จะเข้ารับราชการตามบรรพบุรุษ ต่อไปนั้นจะต้องผ่านการอบรม ศึกษาเล่าเรียนอยู่ในวัฏระยะหนึ่ง เป็นต้น ทวยเหตุนี้จึงอาจแบ่งพระเป็น 2 ประเภท คือ พระประจำ และพระจร อย่างไรก็ตาม การที่มีเจ้านายที่บวช

¹ หองสมุทวชิรญาณ, ตำราภาพ จ.ศ. 1138 (พ.ศ. 2319) เลขที่ 10.

² พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 27.

³ เรื่องเดียวกัน.

อยู่ในสมณเพศตลอดชีวิต อย่างเช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นการ พิสูจน์ไต่กรณีหนึ่งว่า การบวช เป็นพระสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ เป็นที่ยอมรับกันในสังคม แม้มุคคลด ระวังกับสูงก็นิยมที่จะบวชตลอดชีวิต

การดำเนินชีวิตของพระสงฆ์

พระสงฆ์เป็นกลุ่มที่ได้รับความยกย่องจากสังคมมาก ดังจะเห็นได้จากการใช้คำเรียก พระภิกษุสงฆ์ว่า "เจ้าคุณ" จะเป็นคำที่ยกย่องพระสงฆ์อย่างสูง ในดินแดนใกล้เคียงที่มีถือ พระพุทธศาสนา ทางกึ่งใช้คำเรียกพระสงฆ์ที่แปลว่า เจ้าคุณ เหมือนกันเช่น กมรเต็งอัญ ของเขมร และ ตะละปอยนของมอญ¹ เป็นต้น

นอกจากคำที่ใช้เรียกชื่อแสดงความยกย่องอย่างยิ่งแล้ว ในการปฏิบัติชาวไทยจะแสดงความเคารพต่อพระสงฆ์อย่างนอบน้อม สังฆราชปาลเลกซ์ให้ขอสังเกตุว่า คนไทยเรียกขาน นามพระอย่างห่อหุ้มกับหมอบกราบแมกระทั่งกลางถนน หรือพนมมือทวมหัว² ส่วนหมอบรักเล เล่าว่า คนชั้นสูงจะเคารพพระอย่างมากในขณะที่คนสามัญแสดงความยำเกรงเพียงเล็กน้อย³ ฝ่ายพระภิกษุเองก็จำต้องวางตัวในสังคมอย่างที่เรียกกันว่าให้เหมาะสมกับ "สมณสารูป" เมื่อ เซอร์จอห์น เบาริง โค้เข้ามาเมืองไทยใน พ.ศ. 2398 โค้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความ ประพฤติของพระสงฆ์ และชาวไทยว่า⁴

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับ คำานานทางพระพุทธศาสนา, หน้า 73.

² ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 128.

³ คี.บี. บรักเล, จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2378, หน้า 70 - 71.

⁴ หนังสือเรื่อง เซอร์ ยอน โบว์ริง เข้ามาเมืองไทย ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี กับประเทศสยาม เมื่อ พ.ศ. 2398, หน้า 22 - 23.

"พระทั้งหมดมีภริยาเรียบร้อย ไม่มีความอะละเหิงเลย เป็นแต่จงเราโดยไม่ พุจฉว่ากระไร เห็นจะเป็นคฤชธรรมเนียมที่พระจะตองนั่งเฉยเคร่งคอกการที่เป็นไป ในทางโลก ซึ่งแสดงควมสมถ์โดยมากนั้น เป็นขอสำคัญของการศาสนา ... ส่วน อากการภริยาควมสังสรในหมู่นคนไทยนั้นคณาปลาคอยางเคียว แต่พวกพระสงฆคย ทุกคนทุกชนิกจะตองหมอบกราบกับผู้มีอำนาจ เป็นใหญ่กว่า แต่พวกพระนั้นมมีมากนั และเป็นผู้ที่นับถือโดยทั่วไปทั้งหมด ถึงแม้ว่าจะเป็นผู้ที่ชอทานเลี้ยงชีวิตก็จริง แต่ไม่ตองกราบไหว้ผู้ใด ถึงจะมีอำนาจ เป็นใหญ่อยางไรก็ไม่หมอบไหว และ คุเหมือนว่าจะไม่มีความถือสาคอกการ เป็นไปชางฝ่ายนอกเลยแต่สักอยางเคียว"

สำหรับความเป็นอยู่ของพระสงฆ โดยปกติจะตองคืนแต่เช้า สรงน้ำ ครองจีวร แล้วไป ท้าวตริเขา จากนั้นจึงมาลงเรือแลพายออกไปรับบิณฑบาตจากชวบ้าน ซึ่งมักจะถวายอาหาร จำพวกข้าว ปลา ผัก ผลไม้ และขนม เมื่อบิณฑบาตเสร็จแล้วจึงกลับวัด เก็บอาหารบางส่วน ไว้สำหรับฉันเช้าและเพล ที่เหลือจึงตกเป็นของลูกศิษย์วัด หลังจากฉันอาหารแล้ว พระภิกษุจะ ประกอบธุรกิจต่าง ๆ เช่น ทอหนังสือ ศึกษาภาษาบาลี สอนหนังสือแก่เด็กให้อ่านและเขียน บางองค์อาจจะสนทนากันหรือไปธุระนอกวัด¹

เมื่อเช้าพรรษาซึ่งอยู่ระหว่างเดือน 8 - 11 จะเป็นเวลาที่พระสงฆจะตองจำพรรษา อยู่ในวัด และเมื่อออกพรรษาแล้วระยะไครระยะหนึ่ง พระสงฆจะตองปลีกตัวเขาไปอยู่ในที่วิเวก เพื่อ "อยู่กรรม" เป็นการตั้งสติเพื่อระลึกถึงอาบัติโทษต่าง ๆ ที่ไค้ทำไป โดยจะไปสร้างกระท่อม มุงใบไม้ใบหญาอยู่ชั่วคราว เพื่อเจริญสติภาวนาพระกรรมฐานนานประมาณ 3 อาทิตย์²

พระภิกษุบางรูปเคร่งครัดในการปฏิบัติมาก คือ ฉ้นแต่อาหารมังสวิริติ เช่น ผัก ถั่ว และจะปฏิบัติกรรมฐานอยางไม่ลคละ³

¹ पालเลกัซ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 494.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 495.

เมื่อพูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชน จะพบว่าพระสงฆ์เป็นกลุ่มชนที่ได้รับ การอุปถัมภ์จากชนทุกชั้นนับแต่พระมหากษัตริย์ลงมา บรรดาขุนนางข้าราชการมักปฏิบัติต่อพระสงฆ์เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ อย่างเช่น การที่พระมหากษัตริย์ทรงใส่บาตร และนิมนต์พระสงฆ์ฉันเพลทุกวัน ตลอดจนจัดให้มีพระธรรมเทศนาเป็นประจำ ทำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ อนุยปฏิบัติตาม จากบันทึกของหมอบรัดเล กล่าวไว้ว่า เจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีกรมท่า (คิศบุณนาค) ใส่บาตรพระสงฆ์วันละประมาณ 50 รูป ถวายข้าวปลา อาหาร หมาก พลู บุหรี่ ผลไม้ และถวายอาหารเพลแก่พระสงฆ์ที่ฉัน¹ พร้อมทั้งรับศีล ฟังธรรมเป็นประจำ ก็จึงพบว่าตามบ้านเจ้านาย ขุนนางผู้ใหญ่ และเสนาบดี จะมีธรรมมาสน์ประจำบ้านสำหรับนิมนต์พระสงฆ์ไปแสดงธรรมเทศนา² ฉะนั้น พระสงฆ์ที่แสดงธรรมเก่งจะมีชื่อเสียงมากเป็นที่รู้จัก เมื่อนิมนต์ไปแสดงธรรมที่ใด ก็จะปรากฏมีผู้คนมาฟังสนหลาม³

สำหรับประชาชนโดยทั่วไป จะมาทำบุญกันที่วัดเป็นประจำ เพราะนอกจากพระจะได้อาหารบิณฑบาตจากชาวบ้านในตอนเช้าแล้ว ยังได้นำเอาอาหารเครื่องขบฉันมาถวายพระตลอดวันด้วย⁴

นอกจากนั้น พระภิกษุจะได้รับการนิมนต์ไปประกอบกิจการต่าง ๆ ในงานประเพณี เทศกาลประจำปี พิธีการเกี่ยวกับชีวิต การเกิด การตาย การขึ้นบ้านใหม่ โกองจุก เป็นต้น

¹ คี.บี. บรัดเล, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 18 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31) จกหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทยสยามวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2379, หน้า 109.

² ฉันทิชัย, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม 1, หน้า 205 - 7.

³ เรื่องเดียวกัน. และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 165 - 166.

⁴ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

มีเรื่องราวเกี่ยวกับการเลี้ยงอาหารพระภิกษุสงฆ์ว่า พระสงฆ์จะไ้รับอาหารที่คัดเลือก
ในไตรภูมิจะเขียนภาพไว้อย่างน่ากลัวสำหรับ "บาป" ที่นำอาหารไม่ไ้ไปถวายพระ เช่น อาหาร
ที่ปนควย น้ำนมก น้ําลาย คุลมคร ของเน่าเหม็น เครื่องเค็กรอน หรือเอาอาหารที่ในพระวินัย
ห้ามไว้ เช่น เนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง ฯลฯ ไปให้พระสงฆ์นั้นจะตองกลายเป็นเปรตชนิดต่าง ๆ¹
สิ่งเหล่านี้ให้เห็นสภาพที่ว่าพระสงฆ์จะไ้รับถวายอาหารประณีต และไ้ที่สุกเท่าที่แต่ละคนจะมี
เพราะความเชื่อในทางตรงข้ามที่ว่า ถาถวายอาหารที่ไ้มากเท่าไร ก็จะได้บุญกุศลมากเท่านั้น
สิ่งของเครื่องขบฉันที่นับว่าไ้เยี่ยมและมักจะถูกนำไปถวายพระ คือ ของที่มาจากประเทศจีน² เช่น
ลูกพลับ กระจ๊ะเทียมทอง แหวจิ้น ส้มจิ้น เป็นต้น

แต่สภาพของพระสงฆ์ไม่ไ้คงสงบสุขดังที่เชื่อกันมาแต่ก่อนเท่าไ้กันนัก โดยเฉพาะในสมัย
รัชกาลที่ 3 มีโจรขโมยเกิดขึ้นชุกชุม เนื่องจากรัฐเปิดบ่อนการพนัน เพื่อหาเงินอากร จึงมี
เสพติคอบายมุขต่าง ๆ เช่น สุบดิน กินกัญชา กินเหล้า เล่นเบี้ย แหวงหยก ทำให้โจรขโมยเหล่านี้
เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ เพราะเมื่อผู้เล่นการพนันหรือเสพติค หมดตัว ก็จำตองหาทางออก
โดยการขโมย เงิน ทอง สิ่งของจากพระบาง สรรวาสบาง เป็นประจำ จะเห็นไ้จากตัวอย่าง
ของสุนทรภู่ กล่าวคือ เมื่อสุนทรภู่บวชเป็นพระแล้วไ้ไ้เดินทางไปสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. 2379
ไ้ถูกขโมยยกเอาไปหังของและเรือ สุนทรภู่คร่ำครวญว่า³

หังผาพาคบาศร เหลกของ เลกนอย

ขโมยถอยไปหังเรือไม่เหลือหลอ

เหลือแต่ผาอาศัยเสียใจคอ

ชวามานทอถวายแทนแสนศรัทธา

¹ หองสมุดควชิรญาณ, คำรภาพ จ.ศ. 1132 (พ.ศ. 2319) เลขที่ 10.

² นีราศเมืองสุพรรณฉบับสมบุรณ์ของสุนทรภู่, (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2509),
หนา 63. และ กรมการศาสนา, "วัดจำปา อ.คลังชั้น กทม.," แบบสำรวจขอมูล

³ นีราศเมืองสุพรรณฉบับสมบุรณ์ของสุนทรภู่, หนา 5.

บางครั้งผู้เป็นขโมยจะไม่ขโมยตรง ๆ อย่างกรณีของพระภู แต่ใช้วิธีการล่อลวงด้วย
 ประการต่าง ๆ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) โต้แย้งหนังสือเรื่อง สุภาสิตสอนศิษย์
 ขึ้นโดยมุ่งที่จะสั่งสอนลูกศิษย์โพธิ์วังการศมคณของพวกขโมย เพราะได้ปรากฏว่า พวกศิษย์วัด
 จะเป็นพวกที่ถูกหลอกมากที่สุด สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) โต้แล้วว่า ผู้สูบฝิ่นกินกัญชา
 จะมาอาศัยกุฏิพระเก่า ๆ เป็นที่แอบสูบ แอบนอน บางครั้งหลอกหลวงพระเพื่อที่จะเอาบาตร จีวร
 พาน ตะลุม ฯลฯ หรือไม่หยิบยืมเงินทองจากพระโดยนำของปลอมมาประกันไว้ แต่ที่ขโมยมักจะ
 ทำ คือ จะตีสนิทกับลูกศิษย์วัดเพื่อจะได้เข้าไปหยิบเข้าของในกุฏิพระได้สะดวก มีอยู่ครั้งหนึ่ง
 ที่ขโมยใช้ให้เด็กทำเป็นหลงทาง พระเมตตาจึงให้เขาไปอยู่อาศัยในกุฏิ เวลาพระไม่อยู่ก็จัดการ
 กวาดของเกลี้ยงกุฏิ นับว่าพระสงฆ์ในสมัยนี้ต้องระมัดระวังตัวในเรื่องขโมยมากพอสมควร

ความประพฤติของพระ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระสงฆ์เป็นกลุ่มชนที่มีฐานะทางสังคมสูง สาเหตุที่สำคัญ
 ประการหนึ่งคือ วัดเป็นแหล่งในการศึกษาแก่บุคคลทุกระดับชั้น โดยเฉพาะชนชั้นผู้ปกครอง ดังเช่น
 สมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่)² เป็นอาจารย์ของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระ
 สังฆราช (สุก ญาณสังวร) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
 และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระภิกษุสงฆ์จึงเป็นผู้นำทางปัญญา และเป็นผู้ที่ผลิตผลงาน

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมวกลอนสุภาสิตและคำสอน เลขที่ 37 ตู 115 ชั้น 5/4 มัคที่ 6.
 ชื่อสอนศิษย์ (สมเด็จพระพุฒาจารย์ โต วัดระฆัง แดง).

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 27.
 เนื่องจากสมเด็จพระวันรัตน (ทองอยู่) เป็นอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 จึงรอดพ้นจากการถูกประหารชีวิตในสมัยรัชกาลที่ 1. และได้เป็นหลวงอุปสิทธิพิทักษ์ ในกรม
 มหาดไทย.

ในทางวิชาการเป็นจำนวนมากทั้งทางคานค้ำวรา วรรณกรรม ศิลปกรรม ฯลฯ

ในสมัยนี้ มีพระสงฆ์ที่มีคุณธรรมพิเศษที่มีชื่อเสียงทั้งทางคานวิปัสสนาธุระและคันถธุระหลายรูป เช่น สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) พระอริการ (แก้ว) วัดมหาพฤฒาราม พระอาจารย์ตา วัดอัมพวา เป็นต้น

ฝ่ายพระที่เรียนพระไตรปิฎก สันนิษฐานว่ามีมาก เนื่องจากในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้บำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทั้งในคานณเรียน ผู้สอน คำรับคำวรา ประกอบด้วยเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในอันที่จะให้วัดแต่ละวัดมีพระเปรียญ จึงต้องแข่งขันกันให้มีพระเปรียญในวัดตามพระราชประสงค์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีเปรียญซึ่งทรงโปรดมากอยู่ 4 รูป เรียกกันว่า "ซา ชู อยู่ เย็น"¹

1. มหาซา เป็นเปรียญ 8 ประโยค อยู่วัดมหาธาตุ
2. มหาชู เป็นเปรียญ 8 ประโยค อยู่วัดโมลีโลก เป็นพระราชอาคันตุกะที่พระนิกรมุนี

วัดนาคกลาง

3. มหาอยู่ บวชจนมรณภาพ
4. มหาเย็น เป็นเปรียญ 8 ประโยค อยู่วัดมหาธาตุ

กวยเหตุที่มีการนิยมฟังพระธรรมเทศนามากในสมัยนี้ จึงทำให้เกิดพระภิกษุที่มีชื่อเสียงในการแสดงพระธรรมเทศนา ดังเช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (จี่) พระธรรมอukum (ถึก) ในสมัยรัชกาลที่ 2² รวมทั้งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ซึ่งมีปฏิภาณไหวพริบเป็นอย่างมาก และเนื่องจากการเทศน์มหาชาติเป็นการแสดงธรรมที่นิยมจัดนิยมฟังกัน ทำให้เกิดพระผู้เชี่ยวชาญในการแต่งมหาชาติขึ้น เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระเทพโมลี (กลิน) พระสงฆ์วัดสังฆการีกระจาย เป็นต้น

¹ กรมสมมตอมรพันธ์ และกรมคำทรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 253 - 4.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระต่างชาติที่อพยพเข้ามาพร้อมกับเชลยที่ถูกกวาดต้อนมากที่สุด หรือ ไคเข้ามาพร้อมกับผู้ลี้ภัยการเมือง อย่างเช่น พระสุเมธมนี (ชาย พุทธวิไล) เจ้ากาชาสวัค บวรมงคล เป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก มีวัตรปฏิบัติที่นำเลื่อมใส ไคเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระ วชิรญาณภิกขุในการอุปสมบทครั้งที่ 2¹ และไครับเอาแนวทางการปฏิบัติในคานวินัยมาเป็น ระเบียบปฏิบัติของพระธรรมยุต พระภิกษุเวียงจันทร์ คือ เจ้าคุณธวัชญาณิ์ เจ้ากาชาสวัคอินทรวិหาร ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นผู้เชี่ยวชาญทางวิปัสสนาธุระ เป็นที่นับถือของเจ้านายและชาวเวียงจันทร์ ที่ไคเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณวัดมาก² เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า ในสมัยนี้มีพระสงฆ์ที่ประพฤตินอกวินัยอยู่มาก ทั้ง ๆ ที่ พระภิกษุสงฆ์มีระเบียบกฎเกณฑ์ทั้งทางพระวินัย กฎหมาย และจารีตประเพณี บังคับอยู่ ฉะนั้น การพิจารณาจากพระวินัยบัญญัติจะพบว่า ไควางระเบียบปฏิบัติของพระสงฆ์ไว้อย่างเคร่งครัด โดยวาง หลักการประพฤติกิของพระสงฆ์ทั้ง "พระปาติโมกข์"³ และ "อภิสมจรรย์"⁴ พร้อมทั้งวางกฎ ลงโทษผู้ประพฤติกิผิดไว้อย่างละเอียด แต่สังฆราชปาลเลกซ์ไคให้ความเห็นว่า "วินัยเข้มงวด กวดขันและละเอียดถี่ถ้วนมาก จนยากแก่พระที่จะถือปฏิบัติตามโดยครบถ้วนควยความซื่อสัตย์ไค"⁵

¹ คณะสงฆ์สามัญในประเทศไทย, (พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2517), หน้า 80.

² วัดอินทรวิหาร 2520, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2520), หน้า 4 - 5.

³ พระปาติโมกข์ คือ คีต 227 ข้อ ที่พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติ ประกอบควยสิกขาบท 220 และอธิกรสมณะ 7 รวมเป็น 227 ข้อ.

⁴ อภิสมจรรย์ คือ สิกขาบทที่อยู่นอกพระปาติโมกข์ที่เป็นส่วนความประพฤติกิของพระสงฆ์ เช่น ห้ามแต่งกายแบบฆราวาส ห้ามนั่งบนอาสนะยาวร่วมกับผู้หญิงและกระเทย เป็นต้น

⁵ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 485 - 6.

การออกกฎพระสงฆ์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีผลต่อการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์น้อยมาก ที่กล่าว เช่นนี้ เพราะเมื่อเวลาล่วงมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระสงฆ์ไ้ประพฤติผิดด้วยวิธีการต่าง ๆ

ปัญหาอยู่ที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ไม่มีความรู้เพียงพอที่จะสั่งสอนพระลูกศิษย์ประการหนึ่ง ฝ่ายพระภิกษุสงฆ์เมื่อบวชแล้วก็ไม่ได้อยู่กับพระอุปัชฌาย์ เลือกอยู่ที่ต่าง ๆ ตามความพอใจของตน ทำให้ไม่มีความรู้ แม้แต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย เช่น กิจที่พระภิกษุใหม่ต้องรู้¹ ใน พ.ศ. 2356 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงอาราธนาให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัต (อาจ) วัดสระเกศ นิพนธ์ตำราเรื่อง โอวาทานุศาสน์ เพื่อให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสมัยนั้นปฏิบัติตาม มีใจความสำคัญกำหนดลักษณะของพระอุปัชฌาย์อาจารย์ว่า จะต้องมียายุ 10 พรรษาขึ้นไป และจะต้องมีความรู้ในพระวินัย เพื่อจะไ้ชี้แจงแก่พระสงฆ์สามเณรได้อย่างถูกต้อง เพื่อป้องกันผู้ที่ไม่มีความรู้มาเป็นพระอุปัชฌาย์ และได้กำหนดว่าพระภิกษุจะต้องอยู่ศึกษากับพระอุปัชฌาย์ครบ 5 ปีก่อน จึงจะแยกตัวไปอยู่ตามลำพังได้ พร้อมทั้งจะต้องรู้จักการปฏิบัติตัวของพระตามพระธรรมวินัยที่กำหนดไว้² หนังสือเรื่องนี้ได้ใช้เป็นข้อตักเตือนสำหรับพระสงฆ์ทั่วไป แต่การนี้กลับปรากฏว่า ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ คือ สมเด็จพระวันรัต (อาจ) ประพฤติผิดในข้อหาว่าพอใจลูกศิษย์ของลัทธิขงจื้อ³ ทั้ง ๆ ที่กำลังจะได้รับการสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้น การที่พระราชกฤษฎีกาใหญ่ประพฤติผิดในกรณีเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นสภาวะความหย่อนยานในวินัยของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ดีพอ ๆ กับการเกิดกรณีการชำระพระราชกฤษฎีกา 3 รูปที่สืบสวนไ้ความว่า ประกอบเมณฑุปรารักษิกจนมีลูกศิษย์โต

¹ หองสมุหคาวชิรญาณ, ธรรมคดี หมู่พระวินัยแปลร้อย เลขที่ 85 ถึง 107 มัคที่ 90, ชื่อโอวาทานุศาสน์แต่งเมื่อ พ.ศ. 2356. กล่าวว่ กิจที่พระใหม่ไม่รู้ เช่น พระไตรสรณาคม ปฏิสังขาโย อหมยา กิจที่จะพินทอริษฐานบาตรและจีวร เป็นต้น

² เรื่องเดียวกัน.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 121.

หลายคน¹ คือ

1. พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุ
2. พระญาณสมโพธิ (เคม) วัดนาคกลาง
3. พระมงคลเทพ (จัน) วัดหน้าพระเมรุ กรุงเทพฯ.

ดาพิจารณาว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไคโซอำนาจรัฐสี่กษัตริย์
เป็นจำนวน 128 รูป² ใน พ.ศ. 2344 ภายใต้อำนาจที่ประพฤติก่อนนอกล่วง แต่ปรากฏว่า
กลับมีพระทำความผิดหนักเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ไคชำระพระสงฆ์ใหญ่อีกครั้งใน พ.ศ. 2385
ในพระราชพงศาวดารจารึกว่า "เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิควร ไคตัวชำระสี่ก
กมากประมาณ 500 เศษ ที่หนีไปกมาก พระราชาคณะ เป็นปราชญ์กหลายรูป"³ พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าฯ ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพระราชาคณะ
ผู้ใหญ่ให้หนังสืออาวาทานุสรณ์ขึ้นอีกครั้ง เพื่ออบรมพระสงฆ์⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสรุปความประพฤติก่อนนอกล่วงว่า พระจะ "เล่น
ตะกรอ หักบุหรื ก๊วยต๋อง กินของกำ ทำอุลามก"⁵ สิ่งที่น่าสนนลอคความกังกลาว คือ กำ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 226.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 21.

⁴ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาฉบับมุขปาฐะ ภาค 2, (นครหลวง
กรุงเทพฯธนบุรี: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2515), หน้า 246. (สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย
พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
จวน อุฏฐายี มหาเถร ฌ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 17 มิถุนายน 2515).

⁵ หองสมุดศิริญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) เลขที่ 22, รางสารตราถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1216.

โคลงในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ เกี่ยวกับความประพฤติกษัตริย์เมืองคอนหนึ่งว่า¹

ตะวันเย็นเห็นพระพรอม	ลอมวง
คิปะตระกรอตรง	คูไต่
สมภารทานกลาง	เลนสนุก ชลุ๊กแฮ
เขาคางคางอวกโอ	อกให้ใจหาย
หยุกตะกรอลอโกตั้ง	คือนัน
ฉาพาคบาตรเหล็กพั้น	เห็นรัง
โกแพแรชบพัน	พึดอบ ทุมเอย
เจ้าวัคคักเรือตั้ง	แตงเหลนเย็นใจ
เสียเทียนเสียชุบน้ำ	เสียศรัทธา
เสียที่กมลมา	โนชฉนอม
เสียกายฝ่ายศาสนา	สมณะ พระเอย
เสียนาคาหุพรอม	เพราะรูกูเห็น

ดูเหมือนว่าการลงโทษพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดทางวินัยจะทำกันอย่างไม่รุนแรงนัก ถ้าพระสงฆ์รูปใดสุบผืน กินกัญชา เล่นเบี้ย เมื่อจับได้จะใช้วิธีขี้พพานิยมกรรม คือ ขบีไลออกจากหมู่เท่านั้น² และเมื่อพระสงฆ์ประพฤติผิด ประชาชนจะนั่งเฉยเสีย ถือคติว่า "ชั่วช่างชี ดีช่างสงฆ์" นอกจากนั้นจะโกรธพระจริง ๆ จึงจะผูกเสื่อถึงความผิดของพระสงฆ์หนึ่งรูปใด³ กวดยเหตุนี้

¹นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู่, หน้า 63.

²ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, เลขที่ 13 ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สุบผืน จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396), หน้า 131 - 2.

³เรื่องเดียวกัน, เลขที่ 30 ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร, หน้า 55.

จึงมีผลให้พระสงฆ์ห่อนในการปฏิบัติพระธรรมวินัย จะพบว่าการกระทำผิดบางอย่าง เช่น การ
 เตะตะกรอ ถือกันว่าเป็นเรื่องธรรมดา เพราะตาลโฑตามวินัยก็จะปรับเพียงอาบัติทุกกฏ
 หรือปาจิตตีย์ ซึ่งเพียงแต่ปลงอาบัติก็จะหมดโทษ เกี่ยวกับการที่พระเตะตะกรอนี้มีเรื่องเล่าว่า
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงโปรดให้พระภิกษุสามเณรเข้าไปฟังราชบัณฑิตบอกหนังสือใน
 พระราชวัง ในระหว่างที่พระภิกษุสามเณรมารอคอยราชบัณฑิตบอกหนังสือได้นำตะกรอมาเตะ
 ฆ่าเวลา เดี๋ยววันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพระราชยานออกมา ไค้มีผู้นำความ
 ขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำรัสว่า ถ้าพระจะเล่นตะกรอ
 บางก็ไม่เป็นไร' ปรากฏว่า ในสมัยนี้มีพระสงฆ์นิยมเล่นตะกรอ กันหลายวัด²

จากประกาศพิธีวิสาขบูชาในรัชกาลที่ 2 ไค้แสดงให้เห็นว่า มีพระสงฆ์ที่ประพฤติ
 พาลเกเรทั้งในกรุงและหัวเมืองจนต้องมีหมายรับสั่งให้มีการคุดูแลไม่ไห้พระอันธพาลก่อเหตุร้าย
 แกมร้าวาสและพระควยกันไค้³

แต่ความประพฤติของพระสงฆ์ที่เลวที่สุด คือ ความประพฤติผิดในเรื่องชู้สาว สังฆราช
 ปาลเลกัซไค้ไค้ขอสั่งเฑาะประการหนึ่งว่า พวกคู้หญิงมักจะนำของไปถวายพระทั้งวัน⁴ จึงอาจ
 เป็นไปไค้ที่การเข้าไปใกล้ชิดของคู้หญิงไห้พระสงฆ์ละเมิควินัยไค้ จากประกาศในรัชกาลที่ 4
 ไค้ไห้เห็นว่า พระสงฆ์บางรูปเป็นที่หมายปองของหญิงโสค คู้หญิงหมายคู้หย่าหรือคู้ตาย บางราย
 คู้คิดจะไค้พระมาเป็นลูกเขย นอกจากนี้มีบางรายที่คู้หวังทรัพย์สมบัติของพระ⁵ จึงทำอุบายต่าง ๆ

¹ ฉันทิชัย, สมเฑาะพระพุฒาจารย์โต, เลม 2, หน้า 59.

² เรื่องเกี่ยวกัน, หน้า 59 - 63.

³ หองสมุคควชิรญาณ, จคหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179 (พ.ศ. 2360) เลขที่ 17,
 ประกาศไห้หัววิสาขบูชาตามอยางแตกอนทุกปี.

⁴ ปาลเลกัซ, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 494.

⁵ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 ประกาศปีมะเม็ย พ.ศ. 2401, เลขที่ 151
 เรื่องประกาศการถือศาสนาแลคู้ที่ถือผิด, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรชชากร, 2466),
 หน้า 109 - 110.

เช่นนำอาหารคาวหวานถวายพระสงฆ์องค์ที่ถูกต้องใจ ในที่สุดพระองค์นั้นก็ต้องสึกหรืออาจจะประพฤติดี ดั้งแต่ยังเป็นบรรพชิตอยู่มิ¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 โคปรากฎความปราชญ์ของพระสงฆ์ทั้งในเมืองและหัวเมือง ที่น่าสนใจ คือ กรณีของอายุทองอีเมือง เมืองพิจิตร² เป็นเรื่องราวของพระชื้อทอง ซึ่งมีผู้บังคับ ไปรักษานายรอกสามี่ของอีเมือง ในที่สุดทั้ง 2 คนโคประพฤติดีศีลธรรม ทั้ง ๆ ที่ฝ่ายชาย ยังเป็นบรรพชิตอยู่ อาจชี้ให้เห็นว่าการที่พระประพฤติดี เป็นหมอยารักษาโรคทำให้เกิดความ เสื่อมเสียใ้กาย เพราะนอกจากจะเป็นการประกอบอาชีพที่ผิดทางพระวินัยแล้ว บางครั้งการเป็น หมอ ทำให้เกิดความใกล้ชิดกับสีกากวย และโคปรากฎความปราชญ์ของสมิ³ สมิ⁴ เรือน⁴ อายุหนู อายุพัง อายุหิม อายุเสือ⁵ เป็นต้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขึ้น ครองราชย์แล้ว 2 ปี พระองค์โคจับพระที่ทองอาบัติปราชญ์ในเรื่องชู้สาวสีกหลายรูป เป็นที่นา สังกศว่า ความประพฤติดีของพระในกรณีนี้ แม้นในวัคโพธิ์ซึ่ง เป็นที่สถิตของเจ้าคณะกลาง มีหน้าที่ ทำการปกครองดูแลพระสงฆ์ทั้งกรุง เทพฯ ก็โคปรากฎพระภิกษุประพฤดิเสื่อมเสีย เช่นนี้มากรูปกวยกัน⁶

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 170 ตอน 2, รางตราพระยามหาอำมาตย์ถึงพระพิจิตรโหสงคัณูที่รัฐจักกายทอง อีเมือง ญเป็นปราชญ์ ไป ณ กรุง เทพฯ.

³ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 22 ตอน 2, คับนอกเมืองสุโขทัย พิจิตร เรื่องความทวมและปราชญ์.

⁴ หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 110 ตอน 2, บัญชีรางหนังสือพระยาราชเสนาถึงพระยาสระบุรี ความเรื่องสมิ⁴ เรือนทองอชิกรณ.

⁵ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, เลขที่ 45 ประกาศห้ามมิให้ ภิกษุสามเณรคบญหญิงมาพุกที่กฎิ ณ วัน 6 7 11 ปีชวด จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397), หน้า 79.

⁶ เรื่องเดียวกัน, เลขที่ 26 ว่าควยเรื่องพองหาปราชญ์, หน้า 49.

สำหรับพระสงฆ์บางรูปก็ประพฤติดีโดยการ เล่นเพื่อน และบางครั้งพระหนุ่มเขมรน้อย
ก็ประพฤติตนเป็นนักเลงเที่ยว เกี่ยวผู้หญิง จนถึงกับทะเลาะวิวาทต่อยตีกัน¹ ที่เขากวานั้นก็แต่งตัว
เป็นพวกแจชู้ ทักบหรี สวมแหวน กรีกกราย เป็นต้น แต่บางครั้งผู้หญิงก็ถึงกับจับพระองค์ หรือ
มีระนั้นก็มีผู้ทำตัว เป็นแม่สื่อชักชวนให้พระสึกออกมาแต่งงาน² ปรากฏว่าพระสงฆ์บางรูปเขามาวช
เพื่อรักษาโรคผู้หญิงด้วย³

สำหรับความประพฤติของพระในคานวักทวีปคินัน พระสงฆ์บางรูป "ประพฤติดีวินัย
อยู่บ่อย ๆ เฉื่อยชา เกียจคร้าน ชอบเพนจร ทะนงใจ อวดดี หยิ่งยะโส ตะกละ ประพฤติผิดทำนอง
คลองธรรม"⁴ พระสงฆ์บางวัดไม่ประกอบอุโบสถสังฆกรรมซึ่งเป็นกิจที่ต้องกระทำ คือ สวด
พระปาติโมกข์ในวันขึ้นและแรม 14 หรือ 15 ค่ำ เดือนละ 2 ครั้ง พระสงฆ์บางวัดทำปัส
1 - 2 ครั้ง เท่านั้น บางพวกทำอุโบสถกรรมจริง แต่สวดไม่จบ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
ทรงวิจารณ์ว่าถ้าพระสงฆ์ถนินต์ไปเทศน์วันละ 9 - 10 แห่ง ก็ไปได้ไม่ซีเกียจเหมือนกับการทำ
อุโบสถสังฆกรรม เพราะไคลลาภสักการะ⁵

การตั้งธรรมเนียมปฏิบัติภายในรัชกาลที่ 3 เป็นการฟ้องว่า พระสงฆ์ประพฤติผิดวินัยกันมาก
พระวชิรญาณทรงประมาณพระสงฆ์ว่า มีพวกอามิสหายาหมากกว่าพวกธรรมทายาท พวกอามิสหายาท

¹ หองสมุทวชิรญาณ, หมุกลอนสุภาษิต และคำสอน เลขที่ 37.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, เลขที่ 29 ประกาศห้ามไม่ให้
ชักสื่อแสวงนิกษสามเณรประพฤตินาจาร จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) หน้า 53.

³ "เพลงยาวเจ้าพระ," ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 159 - 160.

⁴ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

⁵ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปภินณะส่วนที่ 1, เลขที่ 303 คำประกาศเรื่อง
ปวารณา, หน้า 45 - 47.

เป็นพวกมักมาก มีความประพฤติย่อหย่อน ไม่ได้แสวงหาสัจธรรม ต้องการเพียงลาภผลและชื่อเสียงเท่านั้น

การที่พระสงฆ์บางกลุ่มประพฤติชั่ว เช่นนี้ย่อมมีผลต่อศาสนาโดยตรง เพราะพระสงฆ์ในสายตาของราษฎรทั่วไป คือ ผู้สืบพระศาสนา ถ้าพระประพฤติชั่วไม่ดี ศาสนาก็พลอยเสื่อมโทรมไปด้วย ปัญหาในสมัยนี้ไม่ได้อยู่ที่พระสักหลาเพศไป หากแต่มีผู้นิยมมาบวชอยู่แล้วไม่ยอมสึก กลับประพฤติชั่วโรครวมวินัย

ธรรมยุต: การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณเถระ

สาเหตุการตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุต

ลักษณะ เคนของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเท่าที่พยายามมุ่งในการปรับปรุงตำรา สันนิษฐาน
การเล่าเรียน และการสร้างวัดวาอาราม โดยไม่ไค้มุ่งแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างจริงจัง?
 การมีกรมสังฆการีไม่ไค้ทำให้พระสงฆ์ประพฤติดนดีขึ้นจริง แต่เป็นเพียงระบบควบคุมกำจัดพระที่ประพฤติผิดออกไปเท่านั้น

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเข้ามาผนวชเป็นพระวชิรญาณนานถึง 27 ปี เพราะเหตุผลทางการเมือง¹ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในคณะสงฆ์ คอยเหตุที่พระวชิรญาณเป็นนักแก้ไขปรับปรุง เมื่อทรงพบขอบกพรองจึงแก้ไขในสิ่งที่พระองค์เห็นว่าผิดพลาด โดยเฉพาะในคานพระธรรมวินัยของพระในสมัยของพระองค์ที่ทรงเห็นว่าย่อหย่อน

พระวชิรญาณ ทรงมีความสามารถในการเข้าใจภาษา อย่างเช่น ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ ความสามารถในทางภาษาจะเห็นไค้จาก สมณสาส์นของพระองค์ที่มิไค้ไปยังประเทศต่าง ๆ ที่มิไค้ถือพระพุทธศาสนาเพื่อสืบหาคัมภีร์ พระไตรปิฎกมาเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่มีอยู่ และบทสวดมนต์

¹ เนื่องจากในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ไค้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด เมื่อใกล้จะสวรรคต ขุนนางผู้ใหญ่และพระบรมวงศานุวงศ์จึงยกกรมหมื่นเจษฎาบดินทรขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เพราะ เป็นผู้มีความสามารถและมีอำนาจมากในสมัยนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งเป็นเจ้าฟ้าทรงผนวชอยู่ ไค้ตระหนักถึงสภาพการ เมืองคือ จึงทรงผนวชเป็นพระภิกษุเรื่อยมา

ทำวัตรเช้าเย็น รวมทั้งบทสวดอื่น ๆ¹ ทั้งนี้เป็นเพราะผลมาจากการที่ทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาภาษาบาลี มาตั้งแต่ทรงเริ่มผนวช ทำให้พระวชิรญาณมีความสามารถที่จะรู้ภาษาบาลีจนเชี่ยวชาญพอที่จะเป็นครูแก่ใจไปสู่ความเข้าใจในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกาใด และทรงพบความจริงว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในขณะที่พระองค์ผนวชอยู่นั้นห่างไกลจากพระวินัยที่พระพุทธเจ้าได้กำหนดไว้ จึงพยายามสอบสวนศึกษาขอเท็จจริง

การที่พระวชิรญาณทรงยึดถือแบบปฏิบัติของพระมอญ คือ พระพุทธรูป (ชาย) พระราชาคณะที่พระสุเมธมนี เจ้าอาวาสวัดบรมวงศศเป็นแนวปฏิบัตินั้น เพราะพระพุทธรูปเป็นรูป ^{รูปของพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศ} รوبرูในพระวินัย และสามารถชี้แจงให้พระองค์เขาพระหทัย บังเกิดความเลื่อมใสได้² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงฯ ทรงให้ขอคิควา มอญได้ชี้ว่าเครื่องครัดในเรื่องวินัย ส่วนไทยนั้นนิยมในพระสุตตร³ ชอบฟังพระธรรมเทศนามากกว่าที่จะเคร่งครัดในด้านความประพฤติ พระไทยจึงประพฤติตัวไม่เคร่งครัดตามพระธรรมวินัย การที่พระสงฆ์ไทยไม่มีวินัยจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระวชิรญาณหันไปหาแนวการปฏิบัติแบบพระมอญ มีข้อที่น่าสนใจในพระราชประวัติของพระวชิรญาณเมื่อยังเป็นสมณะเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้มีเหตุการณ์ที่ทำให้พระองค์เข้าไปใกล้ชิดกับพระมอญ สันนิษฐานว่าอาจทำให้พระองค์เลื่อมใสในวัตรปฏิบัติของพระมอญ คือ ใน พ.ศ. 2358 พวกมอญมณฑลเมาะตะมะ เป็นขบถต่อพม่า จึงพากันอพยพครอบครัวหลบหนีเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยเป็นจำนวนประมาณ 40,000 คน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดให้สมเด็จ

¹ คุรายละเอียดยใน มหามกุฏราชานุสรณีย์, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511).

² เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2500), หน้า 8.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงฯ, ความทรงจำ, หน้า 77. กล่าวถึงตำนานที่ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อัญเชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาทวีป เรือถูกพายุพัดปลัดกันไปเรือลำที่ทรงพระวินัยปิฎกปลัดไปเมืองมอญ เรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกปลัดมาเมืองไทย ประกอบกับเค้าเงื่อนจริงที่ว่า เมืองมอญคือพระวินัย ส่วนเมืองไทยคือพระสุตตร ชำนาญในการแสดงธรรม.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งมีพระชนม์ได้ 12 พรรษา กับเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เสด็จคุมกำลัง และเสวยอาหารไปรับครอบครัวมอญ¹ อาจเป็นไปได้ที่การเข้าไปใกล้ชิดกับพระมอญในครั้งนี้ จะทำให้พระองค์ได้รับอิทธิพลของพระมอญ โดยมีเอกสารยืนยันว่าพระองค์ทรงสนพระทัยในศาสนา มาก่อนที่จะทรงผนวช เป็นพระภิกษุ โดยทรงศึกษาทางคามปริยัติธรรม²

สำหรับพระวชิรญาณ ทรงกล่าวถึงสาเหตุที่พระองค์ทรงตั้งคณะสงฆ์ใหม่ขึ้นมา เป็นเพราะ เมื่อสมัยที่พระองค์ผนวชและศึกษาทางปฏิบัติวิปัสสนาธุระในพรรษาแรกนั้นปรากฏว่า เมื่อมีโยธา เรือนงามอาจารย์ผู้สอน ผู้สอนก็ไม่ให้คำตอบ มักจะบอกพระองค์ว่า เพราะเคยทวดตาม ๆ กันมา³ ทำให้พระองค์หมกความสนพระทัยที่จะเรียนการปฏิบัติธรรม แต่หันมาศึกษาภาษาบาลีแทน ยิ่งเมื่อ พระองค์ศึกษาพระไตรปิฎก โดยเฉพาะคณาจารย์เขา ก็ทรงพบว่า พระภิกษุสงฆ์ประพฤตินั้นไม่ น่า เลื่อมใส ตั้งแต่คราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ทรงมีความเห็นเกี่ยวกับพระศาสนาว่า "เป็นของมีรากเงา อันเน่าบูด ไม่เป็นมูลเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส"⁴ นอกจากนั้นพระมหานิกายไม่มีถือและ ปฏิบัติตามพระไตรปิฎก แต่กลับยึดมั่นที่จะปฏิบัติตามประเพณีที่สืบทอดกันมาว่าถูกต้องโดยปราศจาก การตั้งคำถามว่า การปฏิบัติเช่นนั้นมิใช่ในพระวินัยหรือไม่ คอยเหตุนี้เองทำให้พระองค์หันมาสืบค้น ความจริงและปฏิบัติตามนั้นแทนที่จะทำไปอย่างมมงาย⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56 - 58.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 78 มัคที่ 6 ตู 121, เรื่องอุกนิหารพระจอมเกล้า และเรื่องตั้งธรรมยุติกนิกาย (2 เล่ม). และ เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 6.

³ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 510 - 517. และ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 78 มัคที่ 6 ตู 121.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 78 มัคที่ 6 ตู 121.

⁵ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 511 - 515 และ 447.

มีข้อสงสัย เกิดเกี่ยวกับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณว่า ไคแนวกติมาจากการเผยแพร่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีอเมริกันควย แมวาคณะมิชชันนารีจะเข้ามาเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. 2371 หลังจากการตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมแบบธรรมยุตไค 3 ปีแล้วก็ตาม แต่มิชชันนารีอเมริกันมีส่วนทำให้พระวชิรญาณชวนชวายในการคนควาพระธรรมวินัยและเผยแพร่พระธรรม พระวชิรญาณทรงยอมรับว่า ธรรมยุติกนิกายของพระองค์เหมือนกับนิกายโปรเตสแตนต์ ในค่านววิธีการที่แยกตั้งวิธีใหม่ออกจากรากเงาของศาสนาเก่า¹

วิธีการของพระวชิรญาณหลายอยางที่มีความคล้ายคลึงกับวิธีการของนิกายโปรเตสแตนต์อยาง เช่นการเผยแพร่พระพุทธศาสนา พวกมิชชันนารีอเมริกันให้ความสำคัญในการเทศนาธรรมและแจกเอกสาร พระวชิรญาณไคตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดคึกคัก ตีพิมพ์บทความทางศาสนาขึ้นเช่นกัน คือพระปาติโมกข์ บทสวดมนต์ เป็นอักษรอริยกะ² เป็นต้น ออกเผยแพร่ ส่วนการแสดงธรรมเทศนาของพระองค์ไคกำหนดใหม่ทุกวันพระ ตอนเช้าและบาย ในการเทศนาธรรม มุ่งใช้ปฏิภาณ ไทวพริบมากกว่าที่จะแสดงธรรมในพระสูตรคั้งที่มีจะแสดงกันมากในสมัยนั้น มีข้อสังเกตว่า เมื่อพระวชิรญาณแดงพระธรรมเทศนาขึ้นตอนไค เมื่อเทศน์แล้วมักจะทำตนร่างควาเทศนาเผาไฟเสียเพื่อไม่ให้มีผู้นำไปแสดงธรรมต่อ เป็นการฝึกหัดให้พระธรรมยุตแสดงธรรมโดยใช้ปฏิภาณของตนเอง คั้งนั้น จึงปรากฏผลงานของพระวชิรญาณที่เป็นภาษาไทยเหลืออยู่นอยมาก³

¹หนังสือ เซอร์ ยอน โบว์ริง เข้ามาเมืองไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. 2398, หน้า 57.

²เอกสารเกี่ยวกับเรื่องราวที่ตีพิมพ์ในสมัยนี้ ปัจจุบันไคเก็บรักษาอยู่ที่ห้องพิพิธภัณฑคึก ก.ป.ร. ชั้น 3 วัดบวรนิเวศ.

³สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า 20.

⁴จอร์จ ฮาวส์ เฟลคัส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 21.

การยอมรับคริสตศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ของพระวชิรญาณเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้
 ธรรมยุติกนิกายมีการพัฒนามากยิ่งขึ้น ก็จะเห็นได้จากกรณีที่พระวชิรญาณอนุญาตให้ ศาสตราจารย์
 เจสซี แคลเวลล์ (J.C. Caswell) ไซทองแห่งหนึ่งในวัคบวรนิเวศเป็นที่ประกาศศาสนาคริสต์
 และแจกใบปลิว รวมทั้งอนุญาตให้พระสงฆ์ในวัคเข้ามาฟังการเผยแพร่ได้¹ ซึ่ง เอ บี กริสโวลด์
 วิจารณ์ว่า การที่พระวชิรญาณอนุญาตให้หมอสอนศาสนาเข้ามาแสดงธรรมในวัค ทำให้ชาวพุทธ
 ต้องตรวจคนความเชื่อทั้งหมดที่เคยยึดถือกันมาแต่ก่อน ซึ่งเท่ากับกำจัดความหลงผิดในสิ่งที่เพิ่มเติม
 เขามาในพระธรรมของพระพุทธศาสนาออกไปไครวกเร็วยิ่งขึ้น ทำให้พระพุทธศาสนามั่นคง
 กริสโวลด์จึงสรุปว่า ศาสนาคริสต์เดียนมีส่วนในการสร้างพระพุทธศาสนาแบบใหม่ควย²

ส่วนหนึ่งที่มีผลกระทบตอสังคมไทย คือ การเข้ามาของมิชชันนารีมีผลทำให้ความเชื่อ
 ของชาวไทยบางกลุ่ม โดยเฉพาะพวกชนชั้นสูงเปลี่ยนความเชื่ออย่างที่เคยยึดถือตามกันมา มาเป็น
 การตั้งคำถามแสวงหาความจริงควยเหตุผลมากขึ้น จะเห็นได้จากเหตุผลในการเขียนหนังสือ
 เรื่องกิจจานุกิจของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์³ ซึ่งอาจพิจารณาไควว่าเกิดขึ้นเนื่องจากอิทธิพลของ
 คริสตศาสนาไค เพราะเป็นการสะท้อนถึงควยเชื่อแบบใหม่ของคนไทยคนหนึ่ง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัคบวรนิเวศ, หน้า 20.

² เอ บี กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม, แปลโดย มจ.
 สุภัทรทิศ คิศกุล. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 45. (มจ. จงจิตรัตนอม คิศกุล ทรงพิมพ์
 โดยเสด็จพระราชกุศลในมทามงคสมัยพระชนมายุเสมอควยสมเด็จพระราชบิคา 29 สิงหาคม
 2508).

³ ุรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, แสดงกิจจานุกิจ, (พระนคร: โรงพิมพ์
 คุรุสภา, 2513).

สำหรับพระวชิรญาณมีความคิดต่อคริสตศาสนาที่ใดเข้ามาในเมืองไทย¹ ดังนี้คือ

... The wiseman like myself and other learned have had know that this religion of Christ was but ancient superstition of the Jew who were near of Barburious, but it was introduced to Europe before these lights of undoubtable knowledge of wonderful sciences were shoned there on, so that it was the verneetical system of the Europians until the present days. We communicate with English and American friend for knowledge of sciences & arts, not for any least admiration or astonishment of vulgar religion ...

หมายความว่า การที่พระองค์ยอมรับพวกมิชชันนารี ไม่ได้หมายความว่า พระองค์ชื่นชมในคริสตศาสนา พระวชิรญาณมีความเห็นว่า คริสตศาสนาเป็นแต่เพียงความเชื่อโบราณของชาวยิวที่ได้มีผู้นำมาเผยแพร่ในโลกตะวันตกเท่านั้น แต่ที่พระองค์สนพระทัย คือ วิธีการทางวิทยาศาสตร์ "อันมหัศจรรย์" ที่ได้เกิดขึ้นในดินแดนตะวันตกที่นับถือคริสตศาสนาต่างหาก

อาจกล่าวได้ว่า พระวชิรญาณทรงสนพระทัยในวิธีการทางวิทยาศาสตร์อันทันสมัยของมิชชันนารี และศึกษาศึกษาเลียนแบบอย่าง ประกอบกับ มิชชันนารีได้ชื่อว่าเป็นกลุ่มที่ยืนยันแข่งอุทิศกายใจในการเผยแพร่ศาสนา จึงสันนิษฐานว่า อาจใช่เป็นแนวทางของพระสงฆ์ธรรมยุตในการปฏิบัติด้วย

¹ "พระราชหัตถเลขาตอนเถลิงถวัลยราชสมบัติ ฉบับที่ 2 ถึงนายและนางเอ็ดดี้แห่งนิวยอร์ก", ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 9 - 10, (ในงานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 15 ตุลาคม 2521).

แนวการปฏิบัติของธรรมเนียมปฏิบัติ

พระราชญาณโศภิตปฏิบัติ ซึ่งแตกต่างไปจากการปฏิบัติของพระสงฆ์ในสมัยนั้น
ดังนี้ คือ

1. การบรรพชาอุปสมบท พระราชญาณไม่ทรงแน่วพระทัยว่าการผนวชของพระองค์จะ
บริสุทธิ์สมบูรณ์หรือไม่ การผนวชในครั้งแรก พระองค์ได้ทำการผนวชกับพระสงฆ์ที่เหลือมาจาก
คราวเสียกรุงครั้งที่สอง ซึ่งพระองค์ไม่แน่วพระทัยว่าจะ เป็นพระที่ทรงศีลครบถ้วน. จึงทรง
ผนวชซ้ำอีกครั้งหนึ่งกับพระสุเมธมุนี (ชาย) ใน พ.ศ. 2368 ความวิธิการของพระมอญ
คณะสงฆ์สยามกำลังย่ำแย่ ต่อมาพระองค์ทรงผนวชซ้ำอีกถึง 6 ครั้ง¹ เพื่อความแน่วพระทัย
ว่าเป็นการบวชที่ถูกตอ้ง โดยเพ่งเล็งถึงการออกเสียงสำเนียงอักษรที่ชัดเจน และความถูกต้อง
ของสัทมา ในการประกอบกรุปสมบท การให้ความสำคัญในเรื่องเหล่านี้มาก ก็เพื่อแก้ความ
สงสัยที่ว่าพระถูกตอ้งจริงหรือไม่ จะพบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญในเรื่อง
เหล่านี้เป็นพิเศษ² นอกจากนี้ พระราชญาณได้กำหนดการอุปสมบทโดยให้ระบุชื่อของผนวช
และชื่อของพระอุปัชฌาย์ เป็นการจริงจังไม่ใช่ชื่อสมมุติ และตั้งระเบียบอุปสมบทให้ถูกต้องตาม
พระวินัย เพื่อไม่ให้ผนวชสงสัยว่าการบวชเป็นโมฆะ

2. ทำวัตรไหวพระเก้าและเย็น พร้อมกับจักลาคับสูตรสำหรับสวดมนต์ออกจากกร
ทำวัตร

3. ในวันธรรมสวนะ ให้มีการประชุมรักษาศีล และฟังธรรมเทศนาทั้งเช้าและเย็น
เดือนละ 4 ครั้ง

¹ สว., พุทธศาสนวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2517), หน้า 6 - 9.

² คุรายละเอียดยใน พระราชปณฺดาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5
เล่ม 1, หน้า 78 - 111. และ หองสมุทวชิรญาณ, ธรรมคดี หมพระวินัยแปลรอย เลขที่ 85
ตุ 107 มัคที่ 90, ชื่อโอวาทานุสาสน์.

4. การครองผ้า หรือการนุ่งหมของพระภิกษุสามเณร ต้องเป็นไปตามระเบียบของพระวินัย ลักษณะการครองจีวรแบบธรรมยุต คือ หมแหวก¹ แบบพระมอญ ซึ่งผิดกับพระมหานิกายที่หมคลุมหรือหมคอง

5. ทั้งระเบียบการไหวกราบของพระภิกษุสามเณร และระเบียบมรรยาทอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระวินัย

6. อานอักษรภาษาบาลีสตามหลักสากลนิยม คือ โรมัน สิงหล และพม่า โดยทรงถือหลักการออกเสียงใหญ่ฐานกรณแห่งอักษรตามหลักบาลีไวยากรณ์เป็นใหญ่ เข้ากันได้กับนานาชาติในสากล เช่น "ท" ออกเสียงเป็น "ค" ซึ่งอักษรโรมันใช้ "d" ไม่ใช่ "t" เป็นต้น

7. การทำวินัยกรรมต่าง ๆ ต้องเป็นไปตามพระวินัยจริง ๆ เช่น การแสดงอาบัติ² การวิกัป³ การทำพินทุ⁴ และอธิษฐาน⁵ แมตลอกจนการทำสังฆกรรมต่าง ๆ กวางระเบียบให้เป็นที่ใหญ่ถูกต้องตรงตามวินัยบัญญัติ เช่น การผูกพัทธสีมา เป็นต้น

¹ การครองจีวรแบบธรรมยุต คือ นุ่งอันตรสาวกฆวนชาย เขามาขวางชาย เห็นชายบนเหนือสะคือ ไม่นำชายพก ริมผาข้างล่างทำใหม่กเขาลงมาเพียงครึ่งแข้ง เมื่อเขาที่ประชุมหรือออกนอกอาราม นอกที่อยู่รักประคคเอา หมุดตราสงกฆวนชาย เขามาจุกเดียวกัน ในอารามหรือในที่อยูบิคมาชาย เป็คบาวา นอกอารามนอกที่อยู่คูลุมทั้ง 2 บ่า แหวกคูลุมบวบ เอามือขวาออกทางกลีบจีวร ถัดครึ่งคูลุม สังกฎีไซซอนกับคูลุมตราสงคหเมเขามาน คูลุ สมเค็จพระมหาสมณเจากรมพระยารชिरญาทวโรรส, วินัยมุข เลม 2, (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2495), หน้า 74.

² การแสดงอาบัติ คือ การยอมรับความผิดที่ไคกระทำ

³ การวิกัป คือ การทำให้สิ่งของเป็นสองเจาของเพื่อที่จะไคมีสิทธิไซรวมกัน

⁴ การทำพินทุ คือ การทำสิ่งของให้เสร้างมองกอนจะไซ โดยทำจุกหรือแหวกคูลุมที่สิ่งของนั้น หากไมทำพินทุกับของที่ไคมากอนไซ ต้องปรับอาบัติ

⁵ อธิษฐาน คือ การตั้งใจนำเอาสิ่งของเครื่องไซไว้สำหรับไซ เพราะบริษารบางอย่างตามวินัยอนุญาตไคไมเกินจำนวนหรือวันที่กำหนดไว้ บริษารเช่นนี้ เมื่อพระสงฆจะเอาไคจะคองอธิษฐานมิคะนั้นจะถูกปรับอาบัติปาจิตคิย

8. ประกอบพิธีในวันสำคัญทางศาสนา คือ วิสาขบูชา และมาฆบูชา

9. วางหลักการปฏิบัติตามพระวินัย โดยพิจารณาว่าสิ่งใดที่สงสัยแล้วจะไม่ทำเป็นอันขาด ต้องพิจารณาหาเหตุผลก่อนว่า สิ่งนั้นควรหรือไม่ควร ไม่ทำอะไร่างไร ๆ ต้องมีความเคารพพระธรรมวินัยยิ่งกว่าความสะกดกาย เช่น ไม่คุ้มหมิ่นอาบัติโทษเล็กน้อยว่าไม่เป็นไร¹

เอ. บี. กริสวอลด์ (A.B. Griswold) ได้ศึกษาเรื่องราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในส่วนที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุต คานการปฏิบัติและความเชื่อเพิ่มเติม² คือ

1. เกรงครกในการปฏิบัติตามวินัยของสงฆ์ 227 ข้อ และพิจารณาพระไตรปิฎก เพื่อให้แน่ใจว่าได้ตีความหมายอย่างถูกต้อง

2. ละเว้นการปฏิบัติที่ไม่มีเหตุผล เช่น จะต้องเข้าใจความมุ่งหมายของการบำเพ็ญสมาธิเสียก่อนปฏิบัติ จะต้องเข้าใจในบทสวดมนต์ที่ท่องอยู่ และเข้าใจในพระธรรมวินัย จึงจะปฏิบัติตาม นอกจากนี้ไม่เชื่อถือในปาฏิหาริย์ที่เกินขอบเขต³ แต่มีความเชื่อในเรื่องกฎของกรรมดีและชั่ว

¹ พระเทพเวที (จวน อุฏฐายี), "อภิธานียกถา," ธรรมจักร, 27 (ตุลาคม 2484):

9 - 12.

² เอ บี กริสวอลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม, หน้า 29 - 46.

³ ดังเช่น ความเชื่อที่ว่า พระพุทธเจ้าสูงกว่าคนธรรมดาถึง 3 เท่าตัว สมเด็จพระมหาปรวเรศวรียาลงกรณ์ "พระคัมภีร์หลวงเดิม" ทรงลบกลางกล่าวไว้ โดยยกเหตุผลดังนี้ คือ

1. พระอานนทมีรูปปรากฏงาม คล้ายคลึงพระพุทธเจ้า แต่ต่ำกว่า 4 นิ้ว พระอานนทครองจีวรเท่าสุคตจีวร

2. พระพุทธเจ้าเปลี่ยนผาสั่งฆาฏิกกับพระมหากัสสป

3. ปุกสาตักุลบุตร เมื่อมาพบพระพุทธเจ้าในโรงช่างหม้อ ไม่รู้จักพระองค์ เข้าใจว่าเป็นบรรพชิตสามัญ

4. พระเจ้าอชตคัศฺตรูเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่พระเจ้าอชตคัศฺตรูไม่ทราบว่าเป็นองค์ไหนที่อยู่ท่ามกลางสงฆ์เป็นพระพุทธเจ้า ต้องตรัสถามหมอชีวกโกมารภัจ. (ดูรายละเอียดในพระมหาแจ่ม อภิบาลศรี, "28 กันยายน," ใน ภิกขุสนธิ 2489, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มัทมกฏ, 2489), หน้า 314.

นอกจากการวางระเบียบในค่านวินัยทั้งหลายแล้ว ดูเหมือนว่าพระธรรมยุติกไม่ได้อะไรเลย การเรียนพระสูตรตันตปิฎก เพราะจะต้องเรียนใหม่ความรู้เพื่อจะใช้แสดงธรรมสั่งสอนประชาชน¹ มีข้อสังเกตในการแสดงธรรมเทศนาของพระวชิรญาณ ทรงใช้ภาษาง่าย ๆ ที่ประชาชนเข้าใจ ฉีกจากเดิมที่เป็นการอธิบายบาลี²

สำหรับการปฏิบัติธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเลวว่า ไม่ได้อสอนเฉพาะการปฏิบัติสมถกรรมฐาน แด่มุ่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน โดยให้เหตุผลว่า การปฏิบัติแบบสมถเป็นวิธีที่ล้าสมัย ไม่เหมือนการปฏิบัติวิปัสสนา³

อาจสรุปได้ว่าพระธรรมยุติกหรือธรรมยุติกา ซึ่งแปลว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ชอบด้วยธรรม หรือ ยุติตามธรรมนั้น⁴ มีวัตถุประสงค์ในการมุ่งปฏิบัติตามพระพุทธวจนะ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อฟื้นฟูการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ จึงได้แก้ไขระเบียบข้อบังคับและการประกอบพิธีการต่าง ๆ ที่ไม่มีเหตุผลออกไป ไม่ปฏิบัติตามพระวินัยโดยไม่พิจารณาให้เข้าใจองแท้เสียก่อน แต่คำนึงถึงความหมายของกฎวินัยเสมอ การตั้งธรรมยุติกจึงถือได้ว่า เป็นจุดเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เป็นการฟื้นฟูการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ไทยขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างจริงจังหลังจากตั้งกรุงเทพฯ เป็นตนมา คั้งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งนั้นว่า⁵

... การฟื้นฟูพระศาสนาที่ทำมานั้น เป็นแต่เพิ่มความรู้ หาได้พินถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ค่านานวัตรวินัยเวศวิหาร, หน้า 20.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัตรสมอราย ..., หน้า 46.

⁴ สว, พุทธศาสนวงศ์, หน้า 2 - 3.

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ, ความทรงจำ, หน้า 78 - 79.

7. พระโสภิตเถระ คือ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (พัก) วัดบวรนิเวศ ต่อมาลาสิกขาได้เป็นที่
พระยาศรีสุนทรโวหาร

8. พระพุทธิสัจจเถระ คือ พระอมรโมลี (นบ) วัดบุนนาค

9. พระปุลสเถระ คือ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์

10. พระสุวัฑฒนเถระ คือ พระปลัดเรือ วัดบวรนิเวศ

ก่อนที่จะพระวชิรญาณจะขึ้นครองราชสมบัตินั้น มีพระธรรมยุติเพียง 130 รูป ในเวลา
เช้าพรรษา¹ ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนที่น้อยมากเมื่อเทียบกับพระมหานิกาย ซึ่งประมาณว่ามีอยู่
28,000 รูป พระวชิรญาณจึงมักเรียกพระธรรมยุติในระยะแรกว่า จุลนิกาย คู่กับ อาจิมกับปิกนิกาย
หรือมหานิกาย² อาจประเมินได้ว่า การตั้งธรรมยุตเป็นเรื่องจำกัดอยู่ในวงแคบ ๆ แม้ในปลาย
สมัยรัชกาลที่ 3 จะมีผู้เขามาบวชมากขึ้น แต่นับว่ามีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับพระมหานิกาย
อย่างไรก็ดี ไม่ปรากฏการแตกแยกระหว่างพระฝ่ายมหานิกายและพระธรรมยุติอย่างเด่นชัด
แต่อย่างใด สิ่งที่ยืนยันความข้อนี้ คือ พระนิพนธ์ของพระวชิรญาณเองที่ว่า พระทั้งสองนิกายมีความ
สามัคคีกัน³ อาจเป็นเพราะพระธรรมยุตยังมีอยู่เป็นจำนวนน้อย และไม่ได้รับการสนับสนุน
เหมือนกับเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์แล้ว อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าความ
ไม่พอใจซึ่งกันและกันระหว่างพระมหานิกายและพระธรรมยุตินิกายคงจะมีอยู่บ้าง⁴

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "คำประกาศเทวคางานหลวงยุค
เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2408," อ้างถึงใน ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 59.

² ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 67.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 474 - 5.

⁴ ุรายละเอียดใน ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ.
2385) เลขที่ 25, พระกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่าด้วยการสอบพระปริยัติธรรม
ที่วัดมหาธาตุเมื่อปีฉลู จ.ศ. 1203.

พระวชิรญาณทรงออกตัวว่า การตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นไม่ใช่ เป็นการรวมกับพระภิกษุ
ต่างชาติ เพื่อผลกลางพระมหานิกายอย่างที่เข้าใจกัน¹ หากแต่ประสงค์จะชำระตัวเองในบริสุทธิ
ตามพระธรรมวินัยเท่านั้น² ไม่ใคร่หวังจะให้พระมหานิกายมาประพฤติปฏิบัติตามคว ย ถ้าหาก
ไม่เลื่อมใส³

สำหรับสาเหตุที่พระองค์ไม่เผยแพร่ นิกายใหม่ให้เป็นที่รู้จักกันทั่วไป เพราะทรงเห็นว่า
มีบุคคลอยู่ 2 ประเภท คือ พวกหนึ่งเห็นว่าการตั้งธรรมยุตเป็นเรื่องที่ค้างงาม ส่วนพวกหลังไม่เห็นด้วย
พระวชิรญาณทรงกล่าวดว่า "บุคคลเหล่านี้เป็นอภิมิสหายาท มงาย หรือเป็นคนกระด้างถือตัว
จักไม่ชอบใจศาสนาแม้จักยังความซึ่งโกรธาให้เกิดขึ้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักทำอะไรกับคนเหล่านั้น
ไต่เล่า เชิญเขาคิดข้าพเจ้าทั้งหลายตามสบายเถิด"⁴

ความขัดแย้งระหว่างพระวชิรญาณกับบุคคลต่าง ๆ เริ่มขึ้นตั้งแต่แรกตั้งธรรมยุตขึ้น
การที่กล่าวเช่นนี้เพราะโดยปรากฏความไม่พอใจของบุคคลหลายฝ่าย ไต่มีเสียงนินทาวารายพระ
วชิรญาณ⁵ สืบเนื่องมาจากเบื้องหลังการ เขามาผนวชอยู่ในพระพุทศศาสนาของพระวชิรญาณ
การปรับปรุงคณะสงฆ์ครั้งนี้จึงอาจมองไต่ในหลายกรณี เมื่อมีผู้เลื่อมใสมาบวชในสำนักธรรมยุต
หรือผู้คนมาฟังพระธรรมเทศนา ก็มากจึงเป็นเหตุให้เสียงเล่าลือกันว่า การที่มีผู้พอใจไปวัด
ราชากัเพราะประสงค์จะยกย่องพระวชิรญาณในทางการเมือง⁶ ผลของเสียงเล่าลือดังกล่าวนี้อเอง
ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเชิญพระวชิรญาณมาครองอยู่วัดบวรนิเวศ ใน พ.ศ. 2379
เพื่อระงับเสียงเล่าลือดังกล่าว

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 361.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 359 - 363.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 563.

⁴ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 352 - 3.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 80 - 81.

เมื่อพระวชิรญาณประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศแล้ว คงจะได้รับการรบกวนอีก เพราะได้ปรากฏข้อความสั้น ๆ บนฝาขาว ซึ่งพระองค์เขียนไว้ว่า¹

ไม่ ๒
เข้า
ใคร เลยรักษาแต่ตัว เป็นชาแฉนดิน
ออก

พระวชิรญาณเป็นผู้ที่มีศรัทธามาก ทั้งนี้มีสาเหตุเนื่องมาจากการที่พระองค์เป็นเจ้าฟ้า และการที่ทรงเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งธรรมยุตขึ้น ผู้ที่แสดงตัวอย่างเปิดเผย คือ กรมหลวงรักษนเรศ ซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่กำกับกรมวังและกรมสังฆการี มีอำนาจมากในทางการเมือง กรมหลวงรักษนเรศ กำกับกรมสังฆการี จึงมีอำนาจหน้าที่จะดูแลและตรวจสอบความประพฤติของพระการจัตั้งธรรมยุตินิกายยอมเป็นการคุ้มครองกรมสังฆการีไปในตัว เพราะเท่ากับเป็นการประนามว่าการทำงานของกรมสังฆการีไร้ผล อีกประการหนึ่งการปกครองของธรรมยุตมีลักษณะพิเศษคือไม่ขึ้นกับกรมสังฆการี² แต่สามารถจัดการตั้งพระเถระเป็นสังฆนายกปกครองคณะสงฆ์ ชำระอธิกรณ์หรือตั้งอุปัชฌาย์กันเองได้ ซึ่งนับว่าเป็นอภิสิทธิ์ที่เกิดจากผู้ตั้งเป็นเจ้าฟ้าอยู่ในความอนุเคราะห์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ซึ่งถ้าจะวิเคราะห์กันแล้วเท่ากับเป็นการคุ้มครองกรมหลวงรักษนเรศในฐานะที่เป็นผู้ดูแลพระสงฆ์ในสมัยนั้นมาก สาเหตุอีกประการหนึ่งคือ การแย่งความเป็นใหญ่ในทางการเมือง สืบเนื่องมาตั้งแต่คราวแต่งตั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นพระมหากษัตริย์ ในครั้งนั้นกรมหลวงรักษนเรศเป็นเจ้านายกลุ่มที่ต้องการให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ราชสมบัติแทนที่จะเป็นของพระวชิรญาณ หลังจากนั้นแล้ว กรมหลวงรักษนเรศได้คอยกลั่นแกล้งควยอุปายต่าง ๆ เพื่อไม่ให้ผู้คนนิยมนับถือ และคอยใส่ร้ายควยประการต่าง ๆ³ สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การที่

¹ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่วัด ก.ป.ร. หอพิพิธภัณฑสถาน 3 วัดบวรนิเวศวิหาร.

² สว, พุทธศาสนวงศ, หน้า 97. แต่ละคณะธรรมยุตขึ้นอยู่กัคณะกลางในความควบคุมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสนิทกับพระวชิรญาณมาก.

³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 74.

กรมหลวงรักษนเรศตั้งใจจะเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปหลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ สิ้นพระชนม์แล้ว¹ ความปรากฏชัดเมื่อจะประหารชีวิตกรมหลวงรักษนเรศ ใน พ.ศ. 2391 ดังนั้นอาจสรุปได้ว่า การเป็นปฏิปักษ์ระหว่างพระวชิรญาณเถระกับกรมหลวงรักษนเรศนั้น สืบเนื่องมาจากปัญหาทางการเมืองเป็นประการสำคัญควย สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน "ความทรงจำ" เกี่ยวกับการกระทำของกรมหลวงรักษนเรศที่แสดงความเป็นศัตรูกับพระวชิรญาณอยู่ 2 ประการ² คือ สีกพระสุเมธมนี (ชาย) พระอุปัชฌาย์ของพระวชิรญาณเถิกขุ และไต่สวาทพระธรรมยุตควยขามคมเพื่อไห้พระรอนมือที่กุมบาคร เป็นเหตุไห้พระวชิรญาณ "ทรงไต่รับความเจ็บช้ำระกำพระหฤทัยมาตลอดอายุของกรมหลวงรักษนเรศ แต่ไม่ทรงยอมหยอนพระอุตสาหะในการฟื้นฟูศาสนาควยทรงเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อยู่หัว พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่จึงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุตिकाได้โดยเปิดเผย"³ พระวชิรญาณไต่ทรงเตรียมตัวโดยการสร้างวัดบรมนิวาสขึ้นนอกพระนคร เพื่อจะไต่เสด็จไปอยู่ ดากรมหลวงรักษนเรศจะไต่เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปจริง ๆ พระองค์จะไต่ไม่ถูกเบียดเบียน⁴ สำหรับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ซึ่งควรจะแสดงตัว เป็นศัตรูกับพระวชิรญาณมากที่สุด กลับปรากฏว่าพระองค์ไต่อุปถัมภ์พระวชิรญาณ และคณะสงฆ์ธรรมยุต ควยการพระราชทานวัด บวรนิเวศให้เป็นที่เสด็จประทับ และเผยแพร่ธรรมยุต ทั้งไต่ทรงยกย่องพระวชิรญาณให้เป็น พระราชาคณะ และให้เป็นผู้สอบไต่พระปริยัติธรรม นอกจากนี้ในส่วนที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุต ก็ไต่แต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะหลายรูป

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 134.

² สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 86.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ ญรัฐฉิ สุตติสังกรม, พระราชประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, หน้า 176.

อาจกล่าวได้ว่า ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระองค์ไม่ได้ต่อต้านหรือแสดงปฏิกริยาอันใดที่จะเป็นอุปสรรคต่อการตั้งคณะธรรมยุตเลย นอกจากจะทรงรำคาญพระทัยที่พระสงฆ์ธรรมยุตครองผ้าแบบพระมอญ¹ ในสมัยที่พระสงฆ์ธรรมยุตเขาไปรับนิเทศบาทเวรในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เคยมีรับสั่งถามพระธรรมยุตรูปหนึ่งว่า ครองผ้าแบบมอญทำไม เป็นเชิงตำหนิ แต่พระวชิรญาณกลับครองผ้าแบบพระมอญออกมารับเสด็จ² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงทรงอัคร์ในพระทัยตลอดมา จนถึงเวลาที่พระองค์ใกล้จะสวรรคต จึงได้แสดงความในพระทัยว่า พระองค์เห็นผู้ที่สามารถรักษาแผ่นดินได้มีอยู่แต่พระวชิรญาณ แต่ทรงรังเกียจอยู่ว่าพระวชิรญาณถือแบบมอญ ถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินคงจะให้พระสงฆ์หมัดแบบมอญกันทั่วประเทศ ทรงอ้างว่า เกรงขุนนางข้าราชการจะไม่พอใจ³ อาจวิเคราะห์ได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงรังเกียจการหมัดแบบมอญมาก ก็เพราะเป็นการเสียหายที่เกิดพระสงฆ์แบบมอญในวังที่พระองค์ครองราชสมบัติคืออยู่ทรงเกรงไปว่าจะมีผู้ประณามพระองค์ในการสัณสน์ให้พระสงฆ์ครองผ้าแบบนี้ อย่างไรก็ตาม ความไม่พอพระราชนุหทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไต่แกไขลงโดยการเลิกหมัดแบบมอญของพระธรรมยุตทั้งหมด⁴

ความไม่พอใจในเรื่องการหมัดอย่างพระมอญของพระธรรมยุตนี้ เชื่อว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ธรรมยุตินิกายไม่แพร่หลายเท่าที่ควร⁵ เพราะผู้คนในสมัยนั้นยึดคติอยู่ที่การนุ่งหมัดแบบทางชาติของพระธรรมยุตมากกว่าที่จะเพ่งเล็งถึงธรรมปฏิบัติ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัคับรรณิเวศวิหาร, หน้า 19.

² เรื่องเดียวกัน.

³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 51 จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จอยู่หัวสวรรคต, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 100 - 103.

⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5, จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จอยู่หัวสวรรคต, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 10 - 11.

⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัคับรรณิเวศวิหาร, หน้า 19.

พระวชิรญาณเองก็ทรงยอมรับว่า การตั้งธรรมยุติกนิกายของพระองค์มีที่มั่นที่นิยมยกย่อง และผู้ที่ทรานันทา ทรงเปรียบเทียบกับพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า

ปดฺธิตา พาลตาสนนา มุคฺคมตฺตาว ทิสฺสว
 เทเสอปฏิรูปฺมฺหิ ชีวปิ พาลกา สียุ
 บัดฺธิตฺตังหลายอยู่ไกลหมุพาล กุเหมือนเป็นคนใบไม้
 ในทะเลอันไม่เหมาะสม ถึงเป็นคนมีปัญญาที่ฟัง (ทำ)
 เป็นคนใจเด็ก¹

การเผยแพร่ของคณะธรรมยุต

มีผู้กล่าวว่า การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณในสมัยนี้จำกัดอยู่เฉพาะในวงแคบ ๆ คือ ในวัด 4 - 5 วัด ที่โคตงขึ้นในกรุงเทพฯ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ 3 เท่านั้น ไม่ได้มีอิทธิพลครอบคลุมไปถึงพระตำหนัก เมืองท่าไคกัน²

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าเรื่องราวการก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุตได้แพร่กระจายไปถึงต่างประเทศ อาจเป็นเพราะพระวชิรญาณได้ทำหน้าที่ตรวจสอบพระไตรปิฎกกับหลักฐานของต่างชาติ เป็นเหตุให้พระต่างชาตินั้นเคยกับพระวชิรญาณ โดยเฉพาะพระสงฆ์และคฤหัสถ์ชาวซึ่งโคเขมาคิดคอกกับวัดบวรนิเวศอยู่เสมอ ใน พ.ศ. 2394³ ชาวลังกาได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ของพระสงฆ์ธรรมยุตออกไปตั้งวงศ์ธรรมยุติกานในลังกา แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากความขัดแย้งของพระสงฆ์สยามวงศ์ และมรุมวงศ์ในลังกา ซึ่งต่างกอ้างว่าธรรมยุติกนิกายสืบมาจากนิกายของคนอยู่แล้ว

¹ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 419.

² วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 82.

³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, ความทรงจำ, หน้า 92.

ใน พ.ศ. 2403 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอมรรักษ์ขัตติ (เกิด) ไปประเทศเขมรเพื่อประดิษฐานธรรมยุติกนิกายขึ้นโดยมีพระมหาปาน ปัญญาศีล หรือสมเด็จพระสุคนธาธิปัตติ เป็นพระสังฆราชฝ่ายธรรมยุติกนิกายในเขมร¹

แม้ว่าเรื่องราวของธรรมยุติกนิกายจะเป็นกลุ่มปฏิบัติที่เกิดขึ้นในวงการแคบ ๆ สมัยรัตนโกสินทร์จริง แต่กลับปรากฏชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของชาวต่างชาติทั้งประเทศใกล้เคียงและประเทศทางตะวันตก² อย่างไรก็ตาม ธรรมยุติกนิกายได้ทวีบทบาทมากขึ้นในสมัยต่อมา ซึ่งเป็นเรื่องราวที่น่าจะไต่ศึกษาคนควาต่อไปอย่างยิ่ง

อาจสรุปได้ว่า สถาบันสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้รับการฟื้นฟูทั้งทางด้านพระธรรมและวินัยของพระอัยยการบดินทร์ หลังจากที่เขากระบบระเบียบมาตั้งแต่สมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 มีขอนาสังเกตว่า รัฐโคเข้ามามีอิทธิพลในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ โดยที่คณะสงฆ์ไม่ค่อยมีบทบาทเท่าไรนัก ปรากฏว่าลักษณะการเปลี่ยนแปลงในระยะ เป็นการมุ่งฟื้นฟูค่าน้ำรับ คำว่า และการศึกษาเล่าเรียนมากกว่า จะพบว่าพระสงฆ์ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์เต็มที่ โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่ในความเป็นจริง พระสงฆ์มีความประพฤติที่เลอะเทอะนอกวินัยกันมาก เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นผู้นำในการปกครององค์หนึ่งได้เข้าไปผนวชเป็นพระวชิรญาณ ทรงพบขอบกพรองดังกล่าว จึงทรงพยายามแก้ไขความประพฤติของพระสงฆ์ โดยวางหลักเกณฑ์ขึ้นใหม่ โดยอาจหลักฐานจากพระไตรปิฎก อาจประเมินได้ว่า การวางหลักปฏิบัติใหม่ของพระวชิรญาณประสบผลพอสมควร แม้จะไม่แพร่หลายเท่าใดนัก ในสมัยรัชกาลที่ 3

¹จดหมายเหตุของพระอมรรักษ์ขัตติ (เกิด) วัดบรมนิวาส ถวายแด่สมเด็จพระสุคนธาธิปัตติ สมเด็จพระสังฆราชเขมร "ลงวันอาทิตย์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10 ปีชาล พ.ศ. 2409 (คำแปล), เอกสารของนายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม อ้างถึงใน นันทนา วัฒนสุข, "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา," หน้า 106 - 107.

²หนังสือเรื่องเซอร์ ยอน โบว์ริง เขามาเมืองไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยาม ..., หน้า 75.